

Українська зима

Петро Немировський

Петро Немировський

Переклад із російської Олени Коваль

ЧАСТИНА ПЕРША

Без вітчизни можна прожити

Я працював, чи то пак підпрацьовував, парамедиком "швидкої допомоги". Три, а іноді й чотири зміни на тиждень, із напарником їздив Нью-Йорком, забираючи пацієнтів із різних околиць і доставляючи їх за призначенням. Серед пацієнтів, котрих обслуговувала наша компанія, переважали люди похилого віку. Ми відвозили їх у лікарні чи в інші медичні заклади. Хоча зустрічалися і молодші, і середнього віку. Іноді за дорученням диспетчера ми підбирали з вулиць жертв автотроцю або ж вуличних бійок, чи передозованих наркоманів, мали також справу із психіатричними пацієнтами.

Останнім часом я намагався вибрати свою зміну так, щоби на пару зі мною працював мій 20-річний син Давид, котрий нещодавно отримав сертифікат парамедика. Давид навчався в коледжі Мангеттену за спеціальністю медичного інженера. За моєю порадою, він закінчив іще й піврічні курси, щоби під час навчання в коледжі підпрацьовувати парамедиком. Та робота синові подобалась, навчанню в коледжі вона не перешкоджала, тим паче, на мій погляд, вона розширювала коло його медичних

знань, що могло підсобити йому у майбутній професії, теж пов'язаний із медициною. Ну, і зайвий долар у кишені теж нікому ще не завадив. Словом, у нас зі сином несподівано виникла сімейна команда парамедиків.

Для мене ж ця робота, насамперед, була потрібна як фінансова підмога. Щодо самої роботи як такої, то справжнє живе зацікавлення нею я проявляв тільки на початку, а вже через три роки отой інтерес значно впав. Те, що колись для мене здавалось таким різноманітним і непередбаченим, поступово перетворилося на рутину. Щось подібне відбувається, либонь, із будь-якою роботою, подекують, навіть із акторами чи журналістами, тобто з творчими людьми щось подібне часто-густо трапляється. То що вже казати, в такому разі, про роботу санітара!

За освітою я історик. Колись у Києві закінчив історичний факультет університеті. У Нью-Йорку тривалий час довелося попрацювати в різних місцях, які нічого спільного не мали з фахом історика. Хоча пристрасть до історії мене не покидала і в Нью-Йорку. Врешті-решт, мені вдалося отримати посаду викладача з історії в одному із коледжів у Нью-Йорку, де я вів два класи за програмою для бакалаврів. Також три роки опісля я поступив ув аспірантуру, щоби здобути ступінь доктора (PhD) історії. Це уможливило би мені посаду професора у коледжі, і вже не згідно короткострокового контракту, а на постійній основі і на повну ставку. Тобто, мати не два класи, як зараз, а чотири чи п'ять, брати участь в різних академічних проектах, розробляти освітню програму, токмо, мати повноцінну працю, улюблену і відповідну до моїх внутрішніх запитів, де я би відчував себе на своєму місці.

Так буває в житті, в кожного складається по своєму: один зразу ж знаходить своє покликання і всю снагу скеровує туди, б'є в одну точку і здебільшого досягає успіху. (Хоча, і не завжди). А ось в іншого шлях іде зиг'загами, інколи такими химерними, що людина може навіть збитися з курсу і втратити кінцеву мету. Та раптом — виходить переможцем! Тобто однакових правил нема.

Як аспірант третього курсу університету, я вже розпочав дисертацію. Її темою вибрав "Опозиція в часи цезарів у Давньому Римі". Звичайно ж, я міг би вибрати тему, пов'язану з Києвом, Київською Руссю чи сучасною Україною, що було би, безперечно, природніше і простіше, оскільки я родом із Києва, та ще й цілих п'ять років у київському універі вивчав історію України. Але я вибрав Стародавній Рим.

Україну я ніколи не любив, так само як не любили її, здебільшого, багато євреїв, що там проживали, але покинули її за першої спроби "звалити" після розвалу Совка. Я вважав українців, якщо не всіх, то переважну більшість, антисемітами, антисемітами за духом, і цього для мене було достатньо, аби не любити ні Україну, ані українців.

При цьому, як не дивно, більшість із моїх київських друзів студентської пори були українцями. Близькі друзі, з котрими "гуділи" під час навчання, "відривались" на дачах у Бучі та Ірпені, їздили до Криму, Одеси чи в Карпати. Ми й одружувалися всі приблизно одночасно, були одні в одних весільних свідками, пізніше у наше коло доєдналися і дружини.

Після мого від'їзду в Америку минуло вже ледь не чверть віку. З Америки друзям до

Києва я дзвонив щорічно усе рідше і рідше, — життя іммігранта у Нью-Йорку надто вже відрізняється від життя киянина, спільного в нас все меншало. Бо з найпершого дня у Штатах в мене завирувало напружене життя: пошуки роботи, вивчення англійської, та й пошуки себе. Інколи доводилося працювати одночасно на двох-трьох роботах, тикатися у всі діри, щоби не лишень пристосуватися до нових реалій у чужих місцях, але й досягти чогось. При тому постійно вносити свою лепту в сім'ю, у сімейну касу, у виховання сина та опіку над похилими батьками.

Коли я дзвонив до Києва на якусь певну дату, як ось день народження друга чи його дружини, то наші розмови тривали до безконечності. Вони там, у Києві, були готові розмовляти годинами, я ж мав відчуття, що мені постійно кудись треба поспішати, що в мене повно невідкладних, по заріз, справ, а часу катма, що я нічого не встигаю, а тільки витрачаю на теревені свій дорогоцінний час. Розмови із київськими друзями викликали в мене роздратування ще й тому, що наші життєві шляхи вже надто розійшлися, і тому ми не в змозі бути такими близькими, як були колись. Друзі в Києві, напевно, теж все те філігранно відчували, як я здогадувався, і звідти, з іншого берега океану, я також усе рідше отримував дзвінки від них чи меседжі Фейсбуком або Ватсапом.

Україна для мене була країною третього світу.

Моя дружина за національністю — змішана українка-росіянка, народжена і вихована у Києві. Ми з нею зустрілися і одружилися двадцять п'ять років тому перед від'їздом у США. Вона, взагалі, не вважала Україну державою. "Україна — це не країна, а територія. Все, що там відбувається, мене взагалі не цікавить," — заявляла вона, коли зрідка я ділився із нею якоюсь новиною з України, що випадково потрапила мені в очі у стрічці новин.

Такий категоричний погляд моєї жінки на Україну як на "не країну, а територію" — мені не подобався як занадто спрощений. Хоча, я і сам, по суті, думав подібно.

Ну так, безперечно, Київська Русь, "Плач Ярославни", Київська Печерська Лавра... Козацтво. Єврейські погроми Богдана Хмельницького, котрого ще декілька поколінь українських євреїв по смерті називали "Хміль-лиходій". Гайдамаччина. Знову єврейські погроми, повішені чи з відрізними геніталіями єврейські шинкарі в польсько-українських містечках та селах. Невдала спроба української державності під час революції початку минулого століття, коли українці перечубились між собою і знову майже на ціле століття втратили шанс на свою державу. І сьогоднішня Україна — сонмище корупціонерів при владі, хабарників, бариг із поросячими очима, котрі ні на йоту не мають поняття про громадянський обов'язок, а рухаються виключно завдяки жадобі дорватися до корита, де гроші, гроші і хатинки на Печерську. Вбивчий непрофесіоналізм, продажність і невігластво. Кожний народ достойний своєї влади. І хто сказав, що всі народи є рівними? Народи — як люди, серед них є талановиті і бездари, освічені та дрімучі, миролюбні чи войовничі, тощо. Про це не слід говорити вголос, але так і є все, насправді, важко заперечити очевидне.

Я звикся з думкою, що в мене нема Вітчизни. Україна не була мені Батьківщиною.

Америка Батьківщиною не стала.

Але то не біда. Не можна прожити без хліба та води. Не мож' прожити без повітря.

Важко обійтися без даху, без грошей чи без сім'ї. Бо це першочергові базові потреби для кожного. Без Вітчизни прожити можна. Без Вітчизни ніхто не вмер іще.

В Америці мене називали "русским" (*Russian*) — ще зовсім донедавна "руССкими" тут називали всіх іммігрантів із колишнього Совка. Зрідка я в'яло виправляв: "Я не з Росії, а з України". Але багато хто з американців взагалі не знав, що то за така країна Україна, і де вона є. А пояснювати, що я єврей із України, але моя рідна мова чомусь російська, таке взагалі може збити з пантелику необізнаного співрозмовника. Тому я й давно звик до того, що в Америці я "*Russian*". І, до речі, не бачив у цьому нічого поганого. Навпаки, бути "русским" у Штатах все ж таки значно краще, аніж "жидом" в Україні. "Русский" — все ж таки представник великого народу, що прославився, в першу чергу, своєю культурою. Я завжди відчував себе пов'язаним невидимими надійними нитками з Толстим, Пушкіним, Булгаковим, Єсеніним, Шукшиним, з героями російських народних пісень. Я їх любив і розумів. Російські поети та письменники, історики, герої романів та пісень — і замерзлі в степу "*ямщики*", і поручики Голіцини, і доблесні російські солдати, — всі вони мені були зрозумілими, близькими, вони були невід'ємною частиною від мене. Навіть персонажі з блатних пісень Висоцького мені видавалися благороднішими від українських козаків чи гайдамаків, котрих я, єврей, завжди сприймав яко вбивць і гнобителів своїх предків.

Тому я й поїхав до Штатів. Тому темою для своєї докторської дисертації я вибрав Стародавній Рим, а не Україну.

Всі ці уявлення мені здавалися правильними і непорушними, само собою зрозумілими, і такими, що не викликали сумнівів.

Так тривало до 24 лютого 2022 року.

Почалася війна.

То не моя війна

— СеньКО, брате! Ти чув, ті суки оточують Київ? Сьогодні передавали новинами про якусь-там нічну стрілянину на Подолі, так виглядає, що їхня ДРГ (розвідувально-диверсійна група) проникла в місто. Але її знищили. Ти бачив всі ті довжееелезні колони російської бронетехніки, що пруть на Київ? Жах, справжній жах, бляха!

— Так, так. Це вражає, це круто! Вони повинні здатися — і все. Опиратися безглуздо, і навіть смішно.

— Хто повинен здатися? Українці повинні здатися? Ти серйозно так вважаєш? Ти хочеш, аби московські танки увійшли до Києва? Ти хочеш, аби українців вигнали з їхніх будинків, відправили до Сибіру, а в їхніх помешканнях оселилися буряти і кадірівці? Брате, ти що, бля, не розумієш, що москалі влаштують українцям такий же геноцид, як німці колись євреям?

— Ну, на рахунок геноциду ти перегнув. Прошу, не зрівнюй українців та євреїв, не став їх в один ряд. Євреїв німці хотіли знищити. А хохлів — що? Ніхто їх не рухатиме, заткнуть лише горлопанів та демагогів, решту не чіпатимуть. Поставлять для них ще

парочку пам'ятників Шевченку, дадуть їм безплатно по мішечку гречки, і вони заспокоються. Ти так, якби не знаєш того народу, чи ніколи не жив із ними. Це жлоб'ю та бидло, котре влаштувало свій ідіотський Майдан, і тепер за те розплачується. Вони самі у всьому винні. Чи вони гадали, що Путін їм все дозволить, і для них все безкарно зійде з рук?

— Ти що, брате, *топиш* за Путіна навіть зараз?

— Нє, за Путіна не топлю. Мені теж багато чого не подобається з того, що він робить. Але не треба мене агітувати. Якось і сам розберуся, без твоєї агітації. А тим *жмурикам* у Києві треба здатися. І ще одне, ти мусиш пам'ятати — якщо я виїхав з тої країни, значить в мене були на те свої вагомі причини. І в тебе, до речі, теж. То не наша війна.

Я мовчав.

— У мене зараз інша проблема, — продовжував брат, — післязавтра я мушу їхати до Туреччини на курорт. Але Марина вже морочить мені голову, вона виявилася страшенно надокучливою бабою. Не знаю, як я витримаю там з нею із тиждень. І навіщо я затіяв ту подорож? Краще би поїхав із дружиною. Але квиток вже взято на її ім'я, гроші заплачені, і повернути неможливо.

— Марина? Твоя нова коханка?

— Так. Хіба я тобі не говорив про неї?

— Ні. Але мені це нецікаво. Гудбай, — я натиснув кнопку на мобільнику, і наша розмова перервалася.

Я все ще не міг повірити, що мій брат Сенька — такий. Що він, киянин, саме так відреагував на цю війну.

Сенька жив у Бремені (місто на півночі Німеччини) трішки довше, ніж я у Штатах.

Він виїхав першим із нашої сім'ї за кордон, разом зі своєю дружиною, не дочекавшись дозволу від посольства США, де в нас виникнула якась заминка з документами. Сенька був для мене рідною людиною, і не тільки по крові. Я знав, що можу на нього покластися і розраховувати на його поміч у будь-яку хвилину. Він мене також любив. Коли ми з дружиною та батьками, врешті решт, виїхали у Штати, в Києві залишилася непроданою наша трьохкімнатна квартира. Сенька, в тому часі вже в Німеччині, взявся за її продаж. Продав квартиру досить вигідно, а потім нам в Америку перевозив гроші — пачки готівки ховав ув одязі, декілька разів їздив туди і назад, аж поки не передав все до останнього centa. Звичайно, можна було ті кошти перевести через банк, але він вважав, що нерозумно платити банку за послуги переказу. До того ж в нього була нагода зайвий раз побачитися зі мною.

Коли ж мені, згодом, потрібні були гроші, на навчання чи на квартиру у Нью-Йорку, або ж на нове авто, я йому писав через Фейсбук: "Братане, потрібно по заріз до п'ятдесяти тисяч. На рік". І він надсилав без зайвих слів. Попри те, він аж ніяк не був крутилом-бізнесменом, всі роки в Німеччині працював як водій автобуса, не шикував, а радше, навпаки, був скупим, як смерть, економлячи навіть на коханках. Ані його дружина, ні коханки, і навіть доросла дочка — ніхто не знав, скільки в нього

достеменно грошей, і скільки, взагалі, банківських рахунків. Цю велику таємницю він довіряв лише мені. Якщо би раптом якогось дня я попросив у нього ВСІ його кошти зі ВСІХ рахунків, він подумав би одну хвилинку, і... згодився би. А при необхідності, навіть сам би привіз ті кошти до мене до Нью-Йорку "контрабандою".

Але зараз я не міг чути його голосу. Він мені був огидним. "*Хохли, жлоби, жмурики*. Самі у всьому винні. Вони повинні здатися". Я не міг того слухати. Новини про те, що москалі прорвалися на Поділ, що їхні ракети зруйнували будівлі у Львові, що вони намагаються висадити десант ув Одесі, а в Херсоні центральними вулицями повзе їхня бронетехніка, викликали в мене душевний, і навіть фізичний біль. Мені здавалося, що якась залізна лапа вириває із кров'ю шматки моєї душі.

Я й сам не відав, із чого складається моя душа. Не міг уявити собі, що вона створена із прогулянок Подолом, де колись проживала моя бабуса Хана, до котрої я завжди любив навідуватися у гості; що вона створена з Одеси, де ми з дружиною після весілля провели свій медовий місяць; що в душі і Херсон, де ми відпружувалися влітку із друзями на студентській базі відпочинку; і Карпати, куди я їздив в археологічні експедиції на розкопки. Я вважав, що подібні реакції на це віроломне вторгнення Росії в Україну повинні виникати в будь-якої нормальної людини, тим паче в мого рідного брата, з котрим ми були такі подібні, проживши разом вдома під одним дахом у Києві багато років. Але виявилось, — він все бачить по-своєму, зовсім інакше.

Він — єврей, і не тільки по крові. За своєю натурою, він із тих затюканих, котрим передалися рабські гени містечкових євреїв, що привикли до столітніх принижень. Він із тих євреїв, котрі готові зразу ж здатися, схилити голову і смиренно йти на розстріл до Бабиного Яру.

Так, він пам'ятає всі образи, завдані йому українцями. Він пам'ятає знущання у школі, коли однокласники-хулігани його ображали "*жидком*" чи "*маланцем*", били його чи вимагали гроші. Він пам'ятає, що те цькування організувала і підтримала сама керівницка класу, *та ще* антисемітка, котра при найменшій нагоді прилюдно ганьбила і зневажала мого брата, називаючи його "собакою, що, вірогідно, дещо й розуміє, але не в стані виразити себе". Тому Сенька не може і не хоче їм отого вибачати.

Він — ще й фінансовий пророк, напевно, вже встиг підрахувати, в який гріш вся та війна виллється йому особисто. Бо ж будь-яка масштабна війна — це нестабільність, що обов'язково вдарить по економіці. У Бремені, на півночі країни, навіть і без війни зимою холодно, хоча рахунки на електрику і газ божевільні. Якими ж будуть нові рахунки в тому разі, якщо українська війна затягнеться?

Та невже я втратив брата? Я не хотів, щоб це стало правдою. Але я також не хотів зараз його ані бачити, ані чути.

Шестикутний талісман

Від початку війни проминуло десять місяців. Наступив білий грудень.

***

— Присядемо "на доріжку", — запропонувала дружина, і ми втрюх — я з жінкою та син, — присіли.

Давид одразу ж витяг із кишені телефон і став розглядати якісь там меседжі. Він чомусь усміхався, злегка погладжуючи щоку з елегантною "аристократичною" щетинкою. Не знаю, що змусило мене зупинити погляд на синові. Щось на його обличчі видалось мені зовсім новим, я не міг докумекати, що саме. О, та в Давида ж дещо змінилася форма лиця, воно начебто витягнулося, видовжилося, скули висунулися вперед, а щоки запали. Мені майнуло в голові, що я десь колись вже бачив оте обличчя, та не міг згадати, де.

"Дивовижно, бачу сина щодня, ми з ним разом у кабіні "швидкої" перебуваємо дві зміни на тиждень, десять-дванадцять годин на добу. І тільки зараз я виявив, що його обличчя так змінилося. Все-таки де ж я міг бачити точно таке ж лице?" — перепитував я себе, зиркаючи на сина. Але відповіді так і не знайшов.

— Пора. Поїхали.

Ми втрюх піднялися. Син витягнув із пазів ручку великої чорної валізи на колесах, що лежала на підлозі. Дружина підійшла до ікони Богородиці в кутку і, легенько поклонившись, перехрестилася. Щось тихенько прошептала, напевно, просила захисту для мене в дорозі.

А я, виходячи з дому, зупинився перед світлиною своєї бабусі Хани, що стояла на книжковій полиці. Бабця усміхнулася мені зі світлини. І я вмить зрозумів, що вона буде ангелом-охоронницею у моїй поїздці. Так, саме вона.

Я хотів забрати із рук сина валізу, але він відмовив мені: — Татку, *релакс*. Я сам.

Ми підійшли до автівки, припаркованої біля дому. Давид відчинив багажник, легко підхопив важку валізу і вклав її туди. Потім сів за кермо, а ми з жінкою на заднє сидіння.

Завівся мотор — р-ррррр. Поїхали.

Дорогою до аеропорту ми з дружиною говорили про те, що в Києві сьогодні знову відімкнули світло на пів дня, що, на думку якогось військового експерта, напад москалів із Білорусі все-таки буде, але, вірогідніше, не протягом цього місяця. Дружина розповідала, що нині під час ланчу на роботі розмовляла по Месенджеру зі своєю київською приятелькою, котра ще наприкінці весни перебралася з воєнного Києва в Амстердам до своєї дорослої дочки, котра вже там віддавна. Так ось, матеріально в подружки все окей, але морально значно гірше — з дочкою спільної мови нема, ця війна її доню чомусь дуже мало цікавить. Приятелька моєї дружини відчуває себе там зайвою, не при справах, без роботи, без улюбленого заняття, а вона ж кінорежисер. Тому вона збирається повертатися до Києва.

— Зрозуміло.

— Юрчику, вдягайся там тепліше. Я дивилася прогноз погоди в Україні, там весь тиждень сніжитиме. І холоднеча, брррр! Я тобі вклала ще одну пару теплих шкарпеток. І, будь ласочка, без геройства, нікуди не лізь, гаразд?

— Гаразд.

Я був вдячний дружині за те, що вона без зайвих сцен і вияснень погодила мене із моїм рішенням поїхати на пару тижнів до Києва. В мене в коледжі акурат завершився

осінній семестр, канікули аж до середини січня. Я усвідомлював, що з тієї хвилини, як я їй повідомив про свій намір відправитися в Україну, і що вже взято квитки, дружина не перестає хвилюватися. Але вона жодного разу не показала й виду. Ми з нею разом вже надто довго і в своєму взаєморозумінні досягли такого рівня, що спілкування відбувається за принципом замовчування — "я знаю, що ти знаєш, що я це знаю". Стосовно даної ситуації, я знав, що дружина знає, — ще з літа я хотів поїхати до Києва, хоча їй про те ні слова. Тому мій намір не став для неї несподіванкою.

— Домовилися? Так чи ні? Будеш обережним? — запитала вона українською. З першого тижня війни вона намагалася якнайчастіше говорити українською.

За роки нашого подружнього життя вона при мені ні разу не вимовила жодного слова українською. Я навіть не підозрював, що моя жінка знає українську. Зрозуміло, що вона народилася і виросла в Києві, мову розуміла, але останній раз українською говорила, либонь, у школі на уроці української мови та літератури. І більше ніде. В неї вдома в сім'ї говорили виключно російською.

В Америці українська мова їй не потрібна була взагалі. Всі філологічні зусилля були спрямовані на вивчення англійської. До того ж, як я вже раніше згадував, для моєї дружини Україна була не країною, а лишень територією.

І ось, прошу вас! — вона перейшла на мову! Всі десять місяців з початку війни вона дивилася новини і блогерів на Ютубі українською, дивилася онлайн сучасні українські фільми. На роботі її колега принесла їй CD-диски із записами маловідомих буковинських та галицьких народних пісень. Дружина просила і мене розмовляти з нею вдома українською, оскільки завдяки моєму навчанню в університеті на гуманітарному факультеті моя українська була значно кращою, аніж у неї. Вона і до сина зверталася вже українською, в надії, що він хоч щось та й запам'ятає.

— Під'їжджаємо. Тат', де зупинитися? — спитав Давид, коли наше авто вже котилося по шосе до аеропорту.

— Керуй просто до дверей терміналу, — сказав я. — Синку, чим будеш зайнятий всі три тижні канікул?

— Перші два тижні буду багато працювати, візьму декілька нічних змін, — відповів Давид.

— Навіщо?

— Тат', призабув? На початку січня я їду з Лорейн на тиждень на ковзанки. А для цього мені потрібні гроші.

— Ок, працюй. Але, прошу тебе, не поспішай, коли матимеш справи з пацієнтами-бегемотами. Пам'ятаєш, я тобі показував декілька разів, як потрібно піднімати носилки з важкими пацієнтами? А до речі, твій біль у спині вже минув?— запитав я, маючи на увазі недавній випадок, коли ми з Давидом під час зміни спускали на носилках із четвертого поверху чорношкіру дебелу жертву ожиріння. Давид тоді, поспішивши, різко випростав спину і, піднімаючи ношу, розтягнув собі якийсь м'яз на спині. А могло бути й гірше, міг пошкодити і сам хребет.

— Добре, тату. Ти теж будь обережним.

Він зупинив авто біля будівлі терміналу, прослизнувши у невеличкий вільний простір на дорозі, захищений транспортом.

Ми втрюх вийшли. Я взяв валізу.

— Юрчику, любий, будь ласка, бережи себе, — підвівшись на ципки, дружина обняла мене і поцілувала.

Приємна легка зажура защемила мені серце. Поцілунки під час прощання на вокзалі — це все, що залишається від юнацької закоханості. В рутині сімейного життя поцілунки, овва, непомітно гублять свій романтичний сенс і стають лише частиною сексу.

— Гудбай, синку. Бережи маму, — ми з Давидом потиснули один одному руки, і я пішов до терміналу.

— Тат', постривай! — почув я з тилу. Підбіглий Давид ледь розгубився, так наче готувався довірити мені якусь велику таємницю. Врешті-решт, він вийняв із кишені джинсів і простягнув мені щось, затиснуте в кулаці. — Це талісман. Він дуже сильний, він мені не раз помагав. Він і тобі допоможе.

Син засунув мені у руку щось металеве. Це була маленька бронзова шестикутна зірка на ланцюжку.

Зона підвищеної турбулентності

В літаку завжди якнайлегше роздумувати про своє життя. Чому так? Відповідь, зазвичай, проста. Літак викидає тебе з кола повсякденності в буквальному сенсі, віддаляє тебе фізично на недосяжну відстань, за тисячі кілометрів від землі. І в тебе вже нема найменшої спроби негайно повернутися назад. Зате такий процес цілковитого фізичного віддалення спонукає людину подивитися на своє життя більш об'єктивно і об'ємно, у найрізноманітніших вимірах часу та простору. Можуть з'явитися і нові грані, і відповіді на давно визрілі запитання, і тоді стане зрозуміло, як у ланцюжку подій минуле заводить нас у теперішнє. І що робити далі.

Навіщо я летів до Києва? Воювати? Ні, такого і в думках не було. В мене ж сім'я — дружина і син, є праця, чи навіть дві, є навчання — докторська дисертація, плани. Коли б я весь той час проживав у Києві, не ставши громадянином Америки, хто зна, як би склалося моє життя. Гадати нічого, що було би! Можливо, я разом із Давидом пішов би в Тероборону, як поступив мій друг Андрій, — разом зі своїм 20-річним сином із перших днів війни записався у ТРО. Після того, коли московитів відігнали від Києва, Андрій повернувся додому, а його 20-річний Максим залишився в армії. Нещодавно Максимка відправили під Бахмут — там, говорять, зараз справжнє пекло.

Інколи я думаю, коли б залишився в Україні, і там народився мій син, то він би зараз збирався не зі своєю пасією (*гйорлфренд*) Лорейн на ковзани в горах на півночі штату Нью-Йорк, а на війну під Бахмутом.

Але доля давно забрала мене з України, і я не відчував за собою обов'язку йти і проливати кров за ту країну.

Навіщо ж я тоді їду до Києва всередині грудня 22-го року, коли москалі щотижня, а то й декілька разів на тиждень, обстрілюють ракетами та дронами всю територію

України, і Київ, у першу чергу? В Києві близьких родичів ні в мене, ні в дружини не залишилось. Чи їхав я, аби навідати друзів? Так, без сумніву. Останній раз я бачився з ними п'ятнадцять років тому, коли Давид був ще п'ятирічним хлопчиком, і я привіз його на літо до батьків дружини, котрі тоді ще проживали в Києві. Але, з іншого боку, з київськими друзями я можу порозмовляти і наглядітися і на Фейсбуці, і на Ватсапі. Правда, в них зараз через обстріли не завжди є зв'язок, але за бажанням все можна влаштувати.

Чи відчував я якусь провину перед ними, — вони ж там у воєнному Києві, а я тут — у мирному Нью-Йорку? Так, це правда, в останні місяці, особливо із настанням холоду і відтоді, як росіяни стали винищувати цивільну інфраструктуру по всій Україні, я почав все більше відчувати якийсь моральний дискомфорт від свого побутового комфорту. Вранці, по дорозі на роботу, зіщулившись від легкого морозцю у повітрі, я зразу ж думав про те, а як же їм там, у Києві, без опалення. Без гарячої води? Без світла? Моя уява малювала найпохмуріші картини нинішнього київського життя, які підживлювалися новинами про чергові ракетні обстріли українських міст, про нові жертви і нові погрози Путіна стерти Україну як державу з політичної карти світу.

Всі оті уявлення про похмуре київське життя, похмурі прогнози так званих аналітиків чи військових експертів, похмурі новини отруювали моє життя до такого, що не хотілося жодних, ані найменших, втіх — ані від їжі, ні від спортзалу, ні від читання книжок, ні від будь-якого відпочинку. З дружиною, між іншим, ми майже не займалися сексом з тієї ж причини, дружина теж проходила через подібні відчуття. І не ми одні, — деякі мої співробітники, як і з компанії парамедиків, так і з коледжу, чи колеги із жінчиної роботи, особливо оті, хто родом із України, признавалися, що відчували подібне. Тому й добровільно накладали на себе "аскетичні вериги", обмежуючи себе в задоволеннях та розвагах. Це — відоме у психології почуття провини, яке відчуває вціліла людина перед загиблою чи постраждалою.

Однак таке почуття провини і співпереживання перед тими, перед ким ти не є винен, хоч і здатне принести певні зміни у звичний спосіб життя, але, хто зна, чи надихне людину на якийсь вагомий поступок.

Вмостившись у кріслі літака до Кракова, зручно витягнувши під сидінням ноги і заплющивши очі, я знову запитав себе, чи правильно я зробив, вирішивши гайнути до Києва, і який головний спонукальний мотив для цієї подорожі.

Як не дивно це прозвучить, але на такий поступок найбільше мене надихнув суто професійний інтерес. Я зрозумів, що повинен побачити власними очима, що таке Війна.

Ми, професійні історики, аналізуємо, читаємо студентам лекції, пояснюємо, як на перебіг історії впливали ті чи інші події, — різноманітні епідемії, глобальні екологічні або технологічні катастрофи чи війни. Але, здебільшого, ми й самі навіть уявлення не маємо про суть справи.

Ще в Україні, у складі невеликої групи студентів університету, я колись працював три місяці як ліквідатор аварії на Чорнобильській АЕС. Ми допомагали там видавати спеціальну газетку "Ліквідатор". Та поїздка і робота в газеті для мене виявилися не

даремними, навіть повчальними — у чорнобильській "зоні", як у краплі води, відбилися численні вади радянської імперії, що доживала свої останні дні.

Вже у Нью-Йорку, відносно недавно, я випадково опинився у гущі чуми Ковіду-19, коли ми з бригадою парамедиків зі всіх кінців Нью-Йорку щодня відвозили в лікарні тисячі пацієнтів у критичному стані. Я тоді мав змогу побачити пандемію зі "середини", осмислити її глибину та розмах, усвідомити не лише її медичні, але й полі-соціальні аспекти.

Тепер я вирішив, що мушу хоча би краєм ока побачити війну. Хай не на фронті, так у тилу. Бодай-би на два тижні. Навіть у такому "врізаному" вигляді. Я вирішив, що це — мій професійний обов'язок і рідкісний як для історика шанс, який я не можу знехтувати.

Розплющивши очі, я довго дивився на великий монітор лайнера, споглядаючи траєкторію лету, із Нью-Йорку через весь океан, ми наближалися до Берліну. Правіше на карті — Краків. А ще далі, на схід — Київ.

Літак раптом сильно затрясся, і все захиталося. "Піу! Піу!", — пролунав гучний звук динаміками. Згасло світло.

"Шановні пасажери, *леді і джентльмени*. Ми входимо в зону підвищеної турбулентності. Будь ласка, займіть свої місця і запніть ремені безпеки. Не залишайте свої місця, доки не буде дозволено".

Салон припинив.

А назовні монотонно ревіли двигуни, і стукали крила.

Порожній автобус

Краків зустрів мене холодом, мокрим снігом і вітром. А в Нью-Йорку зараз тепло і плюсова температура.

Пізній вечір. Неподалеку від будівлі аеропорту була автобусна станція. До місць посадок пасажирів під'їжджали автобуси. До одного із таких місць, останнього в ряду, теж зрідка підходили автобуси, на табличках за їхнім лобовим склом, від руки, були розписані маршрути рейсів: "Краків-Харків", "Варшава-Херсон", "Познань-Тернопіль" тощо. Судячи з усього, весь отой український розвіз було налагоджено вже під час війни. Більшість автобусів на тій станції були майже порожніми. Мій автобусний квиток до Києва було куплено ще в Нью-Йорку.

Чекаючи на автобус, я розговорився із двома жінками, котрі також їхали до Києва. Одна з них була з малим сином, інша сама. Перша поверталася з Кіпру, де провела пів року вдома у своєї знайомої, але зараз там змінилася ситуація, і її попросили виїхати. Друга ж поверталася із Бельгії, — на війні був тяжко поранений її молодший брат, йому ампутували ногу, то ж вона їхала, щоб ним піклуватися. "Хвала Богу, що живий", — розмовниця притихла, і важко зітхнувши, схлипнула.

Вислухавши оту історію про покаліченого брата, інша жінка, стрепенувшись, раптом схопила свого синочка за рукав курточки і притягнула до себе, якимось знервовано нагримавши на нього, — хлоп'ятко від нудьги те й робило, що норовило зіскочити з бетонної бровки на дорогу.

Наш автобус затримувався. До нас доєдналася ще одна жінка, теж їхала до Києва. Вона сказала, що затримка автобусів тепер — звична справа, неможливо очікувати в такий час, аби автобуси рухалися чітко за графіком, минулого разу їй довелося чекати на цій станції дві з половиною години, і вона застудилася. Вона витягнула свій мобільник і кудись подзвонила, після довгої розмови сповістила, що зв'язалася зі своєю кумою в Рівному, котра, в свою чергу, зв'язалася з диспетчером компанії, і там їй відповіли, що наш автобус дуже спізнюється, тому не виключено, що нас посадять в інший бус. Але коли прийде цей інший бус, теж невідомо.

Я не розраховував на таку холодну погоду, на снігокалюжі і льодяний вітер, то ж був одягнутий абияк. Ноги в легких мештах вже замерзли, шкарпетки, відповідно, промокли до нитки; вітер проникав крізь легку демісезонну куртку. Я міркував, чи варто мені зараз повертатися до аеропорту і там, де-небудь, у затишному куточку розпакувати свою валізу і повністю переодягнутися. Але тоді ризикую пропустити свій автобус, оскільки він міг прийти будь-якої хвилини. Я вирішив ще трошки почекати, а там буде видно, може, й пощастить.

І справді, так і сталося. Незабаром з'явився сучасний просторий автобус із табличкою "Краків-Київ". Ми швиденько повантажили в багажний відсік свої валізки. На квитку були вказані місця, але автобус був заповненим ледве на третину. Водій сказав: "Сідайте, де хочете. Вільних місць повно. Можете навіть лежати".

За порадою водія, я влігся на кріслах, перед тим знявши своє мокре взуття та шкарпетки. В автобусі було тепло, хоч сидіння було жорстким, давно із просидженою набивкою. Прошу вибачити за подробиці, але перед цим мені довелося просидіти одинадцять годин в літаку із Нью-Йорка до Кракова, потім ще чотири години в аеропорту Кракова, чекаючи на автобус, а тепер очікувало шістнадцять годин дороги автобусом до Києва, тому сидіння стало зараз чи не найголовнішою справою.

Ми перетинали невеликі селища та містечка східної Польщі, за якими темніли ліси, миготіли бензозаправки. Декілька разів по сусідній смузі в бік України нас обігнали невеликі колони бронемашин із фарами, що ледь горіли.

У своєму минулому я мав сумний досвід проходження митниці. Мене часто зупиняли без жодних на те причин у різних аеропортах світу: в Ізраїлі, Німеччині, Пуерто-Ріко, Франції чи Росії. Влаштовували допити з надмірним штибом, обшукували, роздягали у спец-кімнатах до трусів, перевіряли пряжки моїх ременів, виймали батарейки з моїх електроприладів, забирали станки для гоління, просвічували мій американський паспорт якимись особливими ультрафіолетовими променями, але, не знайшовши жодних підстав для арешту, завжди відпускали.

Я не сумнівався, що й цього разу мене затримають на українській митниці. Принаймні, зараз це мало виправдання — війна ж! У великій валізі я віз теплий одяг для дружин своїх друзів, — моя власна їм купила теплі халати і якісь термостійкі піжами, та ще й купу електронних приладів — переважно, для зарядки мобільних телефонів з проводами, перехідники, і найважливіший із них — павер-банк, спеціальні ноу-хау — акумулятори для телефонів, які заряджаються і від мережі, і від сонця.

Перед від'їздом до Києва я випадково побачив на Фейсбуці чийсь пост, де автор розхвалював цей сонячний диво-акумулятор, безцінний за нинішніх умов України.

Я подумав, — якщо українські митники причепляться, чому в мене пів валізи електроніки, то віддам їм пару отих павер-банків, може, ще й запропоную якісь гроші, — і справа вирішена.

Тут я нагадав собі, що в мене в кишені три тисячі доларів. "Постривай, постривай. Вони ж мене яко власника американського паспорта обов'язково заведуть до окремої кімнати, почнеться *шмон*, побачать повне портмоне доларів і, звичайно ж, вимагатимуть свою частку. Або просто все заберуть". Я мимоволі згадав періодичні публікації в українській пресі про те, які здирства творяться на українських митницях навіть під час війни. "На випадок, якщо ця наволоч спробує забрати в мене гроші, буду сваритися і вимагатиму начальника," — вирішив я твердо.

В пам'яті також зринули події далекої давнини, коли в 90-х роках Україну залишали євреї, під час свого Виходу після розвалу Союзу. Я тоді кілька разів супроводжував своїх родичів, котрі від'їжджали до Ізраїлю, до кордону в Чопі, що на Західній Україні. Митники там виконували роль рекетирів, — вони заходили в купе з невеликими торбами, і там наповнювали їх пачками гривень, доларів, рублів, французькими парфумами, дорогою косметикою, годинниками, ювелірними прикрасами — одним словом, усім, чим від них відкуповувалися, або тим, що вони самі вимагали від пасажирів. Для євреїв, котрі залишали країну, така митниця ставала останнім плювком ув обличчя. Якщо в когось із них ще і була зажура стосовно від'їзду, то митники явно допомагали такій особі розлучитися з нею та всякими сумнівами і від'їжджати з легкою душею.

Цей спогад спонукав мене до дії. Сівши зручніше, я направив тонкий промінь телефонного ліхтарика на товсту пачку купюр, вийнятих із портмоне. Відрахував по тисячі доларів, і розфасував три пачки по різних місцях, — одну в кишеню похідного рюкзака, іншу в кишеню джинсів, туди, де лежала шестикутна зірка Давида на ланцюжку, а третю у внутрішню, "таємну" кишеню куртки. Ясно, що контрабандист із мене ніякий. Але сподіватимемося.

Ми під'їхали до польсько-українського кордону, коли вже була глибока ніч. Спереду перед шлагбаумом у бік України стояло лишень декілька автобусів та легковиків.

Десь через півгодини до нашого автобуса зайшов польський митник. Взявши мій американський паспорт, спитав, як мене звати, і повернув мені паспорт, навіть не вдивляючись на моє обличчя. Автобус проїхав іще трошки, до української митниці. Ми знову зупинилися і чекали, мабуть, ще з годину.

Врешті-решт, до салону ввійшла жінка у військовій формі, років тридцяти семи чи під сорок, невисока, з розчервонілим від морозу лицем. Мені вона чомусь здалася гарною, хоча була у військовій шапці, насунутій на чоло, а піднятий комір її військової куртки затуляв частину її обличчя.

— У якому місті пан народився? — запитала вона, взявши мій паспорт.

(В американському паспорті на першій сторінці, крім імені, прізвища та дати

народження його власника, вказується і країна його народження. У моєму паспорті, зрозуміло, у цій графі було написано "Ukraine")

— У Києві, — відповів я теж українською.

— Давно живете в Америці?

— Так. Давно. Дуже давно, — відповів я, посміхнувшись.

Вона теж усміхнулася у відповідь. Потім засунула чисту сторінку мого паспорта в якусь нагрудну машинку, звідки пролунало легке клацання.

— Ось ваш паспорт, будь ласка, пане Юрію, — простягнула мені документ із поставленою печаткою.

І мені раптом потепліло на серці від її голосу та оцього погляду. Відчув щось рідне, давно забуте рідне. Я тут був своїм. Я це усвідомив.

Незабаром ми проминули і другий піднятий шлагбаум і понеслися вже Україною. Я знову облаштував своє "автобусне лігво" — розклав на сидіннях куртку і светр, примостив рюкзак як подушку, і був готовий спати.

Перед тим, як лягти, виглянув у вікно і зненацька завмер від подиву. Ми проїжджали повз вервечку автівок та автобусів, що наче завмерли на дорозі у напрямку польської митниці. Ми їхали п'ять, десять, п'ятнадцять хвилин, нашого буса підкидало на ямах, а на протилежному боці дороги все не закінчувалася ота багатокілометрова колона автівок та автобусів, що чекали на свою чергу пройти митницю, аби виїхати з України до Польщі.

"Скільки ж людей намагаються зараз виїхати з України? А наш автобус майже порожній".

ЧАСТИНА ДРУГА

Дивна нудота

Ми сиділи на кухні в помешканні мого університетського друга. За столом нас було п'ятеро — Тарас та Андрій були зі своїми дружинами, Наталкою та Людою. Пили горілку. Тарас, господар оселі, розливав по мисках гарячий борщ власного приготування.

Тарас був кулінаром, у переліку його талантів приготування їжі займало явно не останнє місце. Пам'ятаю, він і раніше вмів і любив куховарити, — коли ми відпочивали на дачах або мостилися в наметах при Дніпрі, — він брав на себе повну відповідальність за шашлики, юшку, запечену рибу та картоплю, і все оте в нього виходило пречудово.

Але тільки зараз я довідався, що його кулінарний талант розгорнувся на всю потугу вже після того, як він переніс великий інфаркт п'ять років тому. Його тоді ледве врятували, вісімдесят відсотків серцевого м'яза було смертельно вражено. Після двох операцій Тарас декілька років відновлювався, був на інвалідності, страждав тяжкою депресією, гіпертонією, задухою та іншими негативними наслідками, що супроводжують післяінфарктний стан. Зрозуміло, що він втратив роботу викладача у гімназії. Останні кілька років, після реабілітації, жив згідно за філософією "спіши повільно", без надмірних фізичних та психологічних навантажень, собі на втіху, частіше відпочивав, ловив рибу і збирав гриби. Саме тоді Тарас і розгорнув свою

кулінарну творчість, для радощів своєї жінки Наталки, котра охоче передала "татусеві" (так вона його називала) всю кухарську частину їхнього побуту. Їхні два дорослі сини жили за кордоном у Європі, один навчався там у коледжі, інший вже працював.

Півтора роки тому з Тараса зняли інвалідність, визнавши його здоровим. Ось як він прокоментував оту подію: "Собаки, захотіли на вільного козака накинати ярмо". На роботу "*вільний козак*" таки повернувся, ярмо нап'явив на себе, щоправда, вже не вчителя, а сторожа. Охороняв ночами ту гімназію, де колись викладав. Нині, під час війни, підвал тієї гімназії перетворили на бомбосховище, тож "вільний козак" Тарас є ще й очільником бомбосховища. Коли по місту гатять ракетами і виють сирени повітряної тривоги, Тарас "приймає гостей" та відповідає за порядок усередині приміщення.

— Ну що, хлопці, ще по одній? За нашого, так би мовити, американського козака Юрковича! За те, що він приїхав до Неньки в таку важку годину. Хоч він і *жидовська морда*, але я його люблю як найщирішого на світі козака! — Тарас покрутив ніздрями, суворо глипнувши на мене, і вмить розплився м'якою широкою усмішкою, через що його м'ясисте обличчя аж ніби розтануло.

— За тебе, друже, — повторив він, піднявши чарку з горілкою у руці, і з театральною шанобливістю схиливши голову в мій бік.

— Дякую, батьку, — відповів я, перехилиючи свою чарку.

Як і двадцять п'ять років тому, ми одразу перейшли з Тарасом у жартівливо-іронічний стиль "Тараса Бульби", де Тарасові завжди належала роль "батька", "отамана", "гетьмана", а решті — звичайних посполитих козаків. Втім, у натурі Тараса, на перший погляд, не було нічого грізного чи суворого, у душі він був доброю людиною, можна навіть сказати, занадто доброю і м'якою. Однак у ньому була і присутня суто національна українська широта почуттів і, водночас, вгадувалася глибинна стійкість, міць і... навіть якась дивна архаїчна дикість.

Борщ у нього вийшов напрочуд вдалим, боюсь навіть описувати всю смакову гаму того неповторного червоного борщу з великою білою плямою сметани, що наповнював густими і п'янкими пахощами кухню, все помешкання, весь дім і... всю Україну, від краю до краю. Не менш смачними були й білі гриби, власноруч зібрані Тарасом цього літа в черкаських лісах і сьогодні засмажені у сметані з цибулею та перцем, спеціально до мого приїзду.

— Ти молодець, що приїхав, — сказала Наталя, його жінка. — Ми вже думали, що ти нас геть призабув, і більше ніколи ногою до Києва.

— Я теж так думав, — признався я. — Та клята війна все змінила.

— Що, совість загризла? — запитав Тарас у жартівливо-іронічній манері.

— Та гейби так.

— Бачиш, ти привіз нам світло. Бо нині цілий день є світло і зв'язок. Давно такого не пам'ятаю, — сказала Люда, дружина мого другого приятеля, Андрія, котрий також зараз сидів із нами за столом і щось розглядав у телефоні.

— Ти, Юрку, не поспішай, їж повільно. Харчів я наготував багато, не хвилюйся, голодним не залишишся. Зараз доїмо борщ і приступимо до індички. Чи не так? Може, ти думаєш, що ми тут лапу смокчимо? Не дочекаєтесь. Ось їм усім, — Тарас підняв руку із випростаним середнім пальцем.

— Татусь у нас кухар-профі. Ти бач', як я виглядаю? Через його страви я розтовстіла, що аж соромно за себе, — поскаржилася Наталка. Збентеження жаріло її обличчям. Вона й справді погладшала. А колись була в чудовій формі, правда, не худенька, не балерина з осиною талією, зате дуже добре скроєна і фігуриста.

Змінилася не лише Наталка. Змінився і Тарас, і Андрій, і Люда, — всі вони зараз виглядали смертельно втомленими чи навіть якимись постарілими, десь так. Втім, очікувати, що люди за двадцять п'ять років помолодшають, теж смішно, бо всім вже далеко за п'ятдесят, а Андрієві кілька місяців тому стукнуло шістдесят.

І все одно, незважаючи на вік, на двадцять п'ять років розлуки, мене зараз не полишало відчуття, що всі вони, за отим столом, постаріли зовсім недавно, за останні місяці, чи то пак, за останній рік.

— Наш татусь не тільки чудовий кухар, — продовжувала Наталя, ніжно потеревивши за щоку чоловіка. — Він у нас ще й справжній військовий стратег. Якби не він, то невідомо, що з нами було би! Знаєш, як ми зустріли війну?

— Як?

— Тарас напередодні напився із Владом у нас удома до поросячого вереску. Я викликала Владу таксі, запакувала його туди, потім повернулася додому. Опісля вклала татечка на диван, а він все ще горланив: *"А де Влад? Ми з ним ще на коня не випили!"* Одним словом, вклала його спати. Вночі раптом чую — ба-бах! ба-бах! Схопилася, підбігаю до вікна, — палає за багатоповерхівками. Ну ось, гадаю, піпець. Війна, бля. Біжу до Тараса, а він хропе собі на ліжку. Він, коли п'яний, завжди хропе так, що всі меблі вдома здригаються. Буджу його: *"Тарасе! Любий! Вставай! Війна!"* А він пручається, відштовхує мене і бурмоче: *"Де Влад? Ми з ним на коня ще не випили"*. А я ним трушу і лементую: *"Вставай! Вставай! Війна!"* Заледве його привела до тями. Він сів, продер очі. А за вікнами знову гуркіт такий, що весь дім трясеться. Я йому говорю: *"Гайда в Ірпінь"*. В мене там мама живе. *"Або давай до Бучі, до твоєї тітки, подалі з Києва"*. Він помовчав, почухав потилицю, і каже: *"Ні, кицю, залишаємося тут, у Києві. У Києві три мільйони жителів, місто просто так не здадуть. А Бучу або Ірпінь москалі можуть взяти значно легше, аніж Київ."* Ти пам'ятаєш, як все було? — звернулася вона до чоловіка і, не дочекавшись відповіді, продовжувала. — І він мав рацію. Якби ми тоді поїхали в Бучу або Ірпінь, то там би й застрягли, коли туди ввійшли москалі. І нам був би гаплик. Татуся б вони замордували, а мене згвалтували би. Я навіть не сумніваюся в тому.

Тарас у цей час морщив пику, сидячи. Він то напружував чоло, то надував щоки, не зводячи ока з пляшки горілки на столі.

— Татусь — дуже раціональна людина. На перший погляд він ніби блазень гороховий, але коли доходить до справи і ситуація критична, то він дуже і дуже

раціональний, вміє зібратися, зосередитися і виважено прийняти найправильніше рішення. Не те, що я! — сказала Наталка. Потім прискіпливо глипнула на чоловіка. — Ти що, знову наливаєш? Скільки можна? Ви вже вдули майже літрову пляшку. Доста! Я не дозволю тобі відкрити ще одну, перестань споювати Юрка, бо ж він втомлений, дві доби в дорозі.

Тарас закивав головою, та все одно розливав із пляшки залишки.

— Андрію більше не наливай, він за кермом.

Андрій відірвався від телефону, він щось там читав у Фейсбуці чи переглядав новини. Пригладив свої густі вуса. — Так, я за кермом. Під Бахмутом, пишуть, уночі точилися жорстокі бої. Зле.

Виникла нетривка пауза.

— Ну то, друзі, за перемогу над клятими московськими ворогами! — Тарас вихилив чарку і, підвівшись, почимчикував до плити, де в чавунці чекала свого "виходу" запечена індичка.

— А в мене, коли почалася війна, виникла якась незбагненна нудота, — несподівано зізнався Андрій. — Саме так, якась нудота. Як тільки я почув перший вибух за вікном і допетрав, що то війна, раптом так підступило аж до горла, що думав, зараз вирву. Сам не знаю, чому так. Отака дика нудота тривала декілька днів.

— Він і не спав тоді взагалі, ночами стогнав, вовтузився з боку на бік і хрипів так, ніби задихався, — підключилася Люда.

Всі замовкли, метнувши поглядом на Андрія.

— І як оте все минуло? — запитав я.

— Все минуло за один день, одразу. Я прибув до військкомату, аби вступити до Тероборони, але там була така черга охочих, що можна було стояти хоч місяць, і нічого не вистояти. Тоді я зателефонував Максимові (сину), він на той час уже був у ТРО. Син сказав: "Тату, приїжджай сюди до нас, у Голосіїв. Я поговорю з нашим ротним, попрошу за тебе". Одним словом, я приїхав до Голосієва, мені там спочатку відмовили, сказали, що я вже під 59, застарий. Мовляв, тут і молодим, часто-густо, місця нема, всі загони вже сформовані, та ще й зброї достатньо нема. Але я став просити отого ротного, сказав йому, що я з родини військових, що займався колись спортивним стрільням, що мій син зараз у вашому відділі. Та й переконав його. Потім мені дали автомат і два ріжки патронів. Як тільки я взяв автомат до рук, вставив ріжок, пересмикнув затвор, тут же й одужав, нудоту як рукою зняло.

— А я в перші два тижні війни взагалі дулю що їв! Не хотів. Взагалі не їв ані тріски, навіть хліба, — зізнався Тарас. — Скинув, напевно, кілограмів п'ять.

— А я навпаки, погладшала. З початку війни їм, як не своя. На мене іноді находить такий панічний страх, що не можу впоратися зі собою і починаю наминати все, що є. Повний пипець, — поскаржилася Наталка. — До того ж татусь розбещує мене своїми стравами. Змій-спокусник, — пожартувала вона, дивлячись, як на стіл осідає велика тарілка із запеченою індичкою, що приніс Тарас.

У кухні духмяніло, пахощі борщу, поволі розчинившись у повітрі, поступились

місцем запаху запеченої індички в яблуках та чорносливі.

— Ну що, друзі, ще по чарці? За перемогу. Щоб усі москалі виздыхали.

Ворони Берковецького цвинтаря

— Вибухи чув? — запитала Наталка, коли я розплющив очі і потягнувся, випроставши руки з-під ковдри.

— Ні. А що, були вибухи?

— Жартуєш? Два прильоти у Шевченківському районі, розбило ТЕЦ. Ти що, справді не чув, як свистіли ракети?

— Не, я чув лиш, як хропів Тарас у сусідній кімнаті. Бо я заліз із головою під ковдру. Тому й не чув нічого.

— Поїдеш додому, так і не почувши жодного вибуху.

— Не хвилюйся так, почує, ще бабахне, — сказав Тарас, увійшовши до кімнати. — Ну що, синку, вставай. Я розігрів вареників. Козак зраночку мусить добротного поїсти, щоби бути готовим товкти москалів. Ти не змерз? У нас тут не Африка, батареї ледь гріють.

— Ні. Не замерз. Адже я спав в одязі і під двома ковдрами.

— Тоді гаразд! Добре, вже вставай. Ти ж хотів зранку на цвинтар поїхати, а по обіді нам треба буде Влада з лікарні забрати. Він самотужки, без нас, додому не добереться.

Десь за годину ми з Тарасом під'їхали до широкої арки старого Берковецького цвинтаря. Я купив у продавчині великий букет троянд, розрахувався із таксистом, і ми пішли цвинтарними доріжками до могили моєї бабусі, котра померла сорок п'ять років тому.

Дрібно сніжило, покриваючи суцільним м'яким килимом стежки, гранітні плити, хрести, чаші скорботи, кущі та старі дерева. Обабіч входу на цвинтар ще стояло декілька відвідувачів і працівників контори. Але в міру нашого віддалення вглиб відвідувачі цілковито зникли. Лиш зрідка дорогою проїжджало якесь там авто, а потім знову все завмирало, поринаючи у вічний спокій та нерухомість. Тільки повільно падав сніг, та ще й, налякані чимось чи невдоволені, з дерева на дерево перелітали ворони.

Другий день поспіль я їздив Києвом, маючи змогу спостерігати (наразі лише з машини) за змінами у міській архітектурі. Зміни були приголомшливі. Місто було забудоване новими модерновими проектами, цілими розкішними архітектурними комплексами. Іноді мені було навіть важко зрозуміти, в якому районі я зараз перебуваю, настільки все було невпізнаним.

Зате тут, на старому Берковецькому цвинтарі, час, насправді, зупинився. Тут все було так само, як і чверть століття тому.

— Ти знаєш, де могила? Впевнений, що знайдеш? — уточнював Тарас.

— Я знаю номер ділянки, 113-та. Це, здається, недалеко звідси. Ми завжди заходили до неї з боку старих воріт, звідти я знайшов би дорогу із заплющеними очима, а ось від нових воріт я туди ніколи не ходив. Не біда, знайдемо. Місця знайомі, дуже знайомі, — запевнював я Тараса, хоча, правду кажучи, вже тьмяно здогадувався, що блукаю, заледве орієнтуючись, де саме на цвинтарі ми є. Нумерація ділянок була

абсолютно заплутаною і позбавленою будь-якої логіки.

Підсвідомо я засунув руку в кишеню джинсів і намацав там холодну бронзову шестикутну зірку на ланцюжку — талісман від сина, на дорогу. "Боже, приведи мене туди. Мені це вкрай важливо. Я знаю, що чудес не буває. Все одно — please - зроби це".

— Онде якийсь дядько йде. Зараз у нього запитаємо, може, він підкаже, — сказав Тарас, вказуючи рукою на чоловіка середнього віку, що проходив мимо.

— Ви не підкажете, випадково, як нам потрапити на 113-ту ділянку?

— Вам потрібна стара єврейська ділянка? Звичайно, знаю. Вона поруч із татарською ділянкою, чи не так?

— Так і є.

— То ж ви, хлопці, йдете зовсім в іншому керунку. Вважайте, вам пощастило, що зустріли мене. Йдіть за мною. Я тут, на цьому цвинтарі, майже народився, тут працюю все своє свідоме життя, — не без гордості повідомив чоловіка.

— Тут ви й помрете, — пожартував Тарас.

— Вмирати я якраз і не збираюся, — заперечив спересердя провідник.

Йдучи, він розповів, що народився в пологовому будинку неподалік від цвинтаря, живе теж поруч і працює тут доглядачем уже майже тридцять років, тому знає кожну стежку. Він захопився і став нам у подробицях розповідати історії з "бурхливого" цвинтарного життя, але Тарас його перебив:

— Я чув, що тут хоронитимуть загиблих воїнів ЗСУ, чи це правда?

— Так, зараз розчищають місце біля однієї старої ділянки, там уже ніхто не навідується. Тепер там готують нову ділянку для наших військових. Але це з іншого боку, звідси далеченько... Ось, хлопці, ми й прийшли. Впізнаєш? — звернувся він до мене.

— Так, тепер впізнаю. Мені вас Бог послав, — подякував я йому.

Розпрощавшись, чоловік пішов. А ми з Тарасом стали ходити рядами, розшукуючи могилу моєї бабусі. Кожен мав вибраний ряд, я сказав Тарасу, якої форми пам'ятник, яке ім'я викарбуване на гранітному камені, і що на тому пам'ятнику дві світлини — бабусі та діда.

Снігу тут було ледь не до колін, сніг швидко натрусився мені в черевики, джинси знизу теж були у снігу.

— Знайшов! Юрку, я тебе знайшов! Так ти, виявляється, вже похований. Іди-но сюди!

Я підійшов до знайомої могили. Із сірого гранітного каменю на мене дивилися бабуса Хана та дід Йосип.

— Це твій дід? Бляха-муха, як ти до нього подібний. Одне обличчя! В натурі.

А я, присівши навпочіпки, почав згрібати рукою сніг із плити, згрібав акуратно і ретельно, так, аби на плиті не залишилося жодної грудочки бруду чи снігу. Мої долоні почервоніли від холоду, долоням стало гаряче до болю.

Очистивши плиту, я поклав на неї "віялом" принесені троянди. Погладив керамічну лінзу зі світлою бабусі. "Бабцю, ось, прийшов до тебе. Побачитись. Вже сорок п'ять

років без тебе. А все одно з тобою. Мама померла в Нью-Йорку, у неї там подібний пам'ятник, як у тебе. Вона завжди хотіла померти тут і лежати біля тебе. Не вийшло..."

Я торкався холодної гладкої лінзи, уважно вдивляючись у світлину. Бабуся на ній мені завжди здавалася старенькою, із виразом непозбувної турботи на обличчі, оскільки все своє життя, до останнього дня, дбала про всю сім'ю — про моїх батьків, і про мене з братом. Але зараз чомусь я побачив її на цій же світлині зовсім інакшою — не старушенцією непоказною, зігнутою під тягарем повсякденних турбот, а ставною жінкою, повносилою, з дуже гарними шляхетними рисами обличчя, жінку, сповнену гідності та високого розуму.

І тут до мене вперше дійшло, що саме такою бабуся і була, і всі її рідкісні риси — мудрість, почуття власної гідності, краса — були приховані, засунуті на задній план важкезним побутом та випробуваннями, що випали на її долю.

— Твій дід теж тут похований? — спитав Тарас.

— Ні, дід загинув на фронті. Ми просто приклеїли на цій плиті і його фотку. Коли почалася війна, він пішов на фронт ополченцем. І невдовзі потрапив в оточення під Києвом. Як я тепер розумію, та війна з німцями була чимось подібна до нинішньої, а саме тим, як воюють росіяни. Колись їхнє командування зігнало тисячі ненавчених чоловіків і без підготовки, без відповідної зброї, кинуло на передову проти Вермахту. "Гвинтівку здобудеш у бою". Кому там, у Кремлі, була справа до того, що іще півмільйона людей переведено нанівець у кочегарці війни? Вони так завжди воювали — завалювали трупами ворога. Мій дід потрапив до цієї категорії гарматного м'яса.

— Німці тоді, в сорок першому, багатьох українців, котрі потрапили в котел під Києвом, залишили в живих.

— А євреїв розстріляли.

Я погладив керамічну лінзу зі світлиною діда. Обидві фотки — діда та бабусі — напрочуд добре збереглися за довгі роки, не потьмяніли від дощів, сонця та снігу.

— Мій син схожий на мого діда навіть більше за мене.

Я згадав, як вдома перед самим від'їздом із Нью-Йорка до Києва, несподівано побачив свого сина Давида цілком по-новому, щось до болю знайоме мені тоді раптово відкрилося в його обличчі, але тоді я не міг збагнути, що саме. Тепер мені ясно — мій син — копія мого діда. Хто зна, може, він і внутрішньо, натурою та характером пішов у свого прадіда? Цілком імовірно.

— Дивись, — я дістав мобільник і показав Тарасові свого Давида.

— Так, справді, одна особа. Твій дід, ти і син — як близнюки. Трію.

Я поправив троянди на плиті і, змахнувши з ребра каменю смужку снігу, подув на задубілі руки.

— Я десь читав, здається у Фейсбуці, що росіяни під час чергового ракетного обстрілу влучили в якусь ділянку цього цвинтаря та зруйнували там могили. Чи то правда? — запитав я.

— Щось чув про те, але достеменно не знаю. Треба було в того чоловіка спитати, він тут усі новини знає, — невесело пожартував Тарас.

Я востаннє погладив світлини діда та бабусі. Потім, діставши мобільник, зробив знімок на згадку. Я не хотів звідси йти. Коли наступного разу я навідаюсь тут? Втім, я відчував, що ніколи і не розлучався з ними, так наче востаннє я був тут, біля цієї могили, не чверть століття тому, а вчора.

Ми рушили назад до виходу.

— Я тобі казав, що недавно став укладати своє дерево роду? Дістався вже сьомого покоління своїх предків. Виявляється, у мене в родині були і поляки, і татари, і, по-моєму, навіть євреї теж. Правда, щодо тих євреїв не впевнений, але імена в них точно біблійні: Рахіля Аронівна, Яків Ізраїлевич, — сказав Тарас.

— Цікаво.

— О, бляха! Ти чув? Чув?! — Тарас зненацька призупинився і напружено прислухався до чогось.

— Ні, а що?

— Ти що глухий, не чув зараз гуркоту? Та то ж вибух!

Я знизав плечима, чув якийсь слабкий "хлопок" вдалині, але не звернув на нього уваги.

Тарас тим часом витягнув телефон та подзвонив дружині.

— Кицю, в тебе все гаразд? Так, чув, прилетіло. Біля Лук'янівського ринку? У житловий будинок? От суки! Спокійно! Я тобі говорю, заспокойся.

Я чув, як у телефоні надривно звучить Наталчин голос.

— Сидиш у передпокої? Зрозумів. Не панікуй. Чуєш? Тільки не панікуй! Ми з Юрком вже йдемо до виходу, з нами все гаразд. Скоро приїдемо.

Він іще деякий час заспокоював дружину.

— Зараз вона перепсихує, пересидить тривогу в передпокої. А потім піде на кухню, відчинить холодильник і почне їсти. Вона так заспокоюється. Бляха-муха. Тварини.

А на цвинтарі було тихо, безлюдно та дуже мальовничо. Без перестану сипав густий сніг, створюючи ефект білого м'якого покривала, на невеличких вільних місцинах на землі сиділи ворони.

Ми наближались до виходу.

— Треба ж таке, які великі та гарні у Києві ворони! У Нью-Йорку ворони маленькі та непомітні. А в Києві, дивися, чималенькі, з відливом, наче справжні пави! Не можу на них намілюватися! — зізнався я.

Примружившись, Тарас уважно придивився до вороняччя, але нічого особливого там так і не зауважив.

А ворони і справді були прегарними, немов картинними. Коли вони зграєю, відірвавшись від засніженої землі, полетіли кудись понад могилами — православними хрестами, мусульманськими півмісяцями та єврейськими чашами скорботи — я завмер, нездатний відвести від них погляд, так ніби разом із цими давнєзними птахами сам проникав крізь товщу часу в історію міста.

Безкрилий

Ми стояли з Тарасом неподалік від автобусної зупинки, коли, врешті-решт,

блимнувши фарами, під'їхав джип і загальмував біля нас.

— Привіт, мандрівнику! Чому не повідомив заздалегідь, що прибуваєш? Ми б тобі організували зустріч по-людськи. А ти, як Ленін у німецькому вагоні, інкогніто, — Антон, виходячи з авто, розкрив мені свої обійми.

— А де Влад? В машині? — запитав я, випускаючи Антона з обіймів.

— Та ондечки. Сидить спереду.

Підійшовши, я відчинив переднє дверцятко:

— Привіт, козаче!

— Привіт, — відповів Влад, сидячи на передньому кріслі, злегка усміхнувшись. Права його долоня лежала на грудях.

Я відразу звернув увагу на неприродньо бліде, майже зі сіруватим відтінком, видовжене обличчя Влада.

— Живий?

— Та живий, живий, — відповів той.

— Гарзд, поїхали. Вдома поговоримо, — сказав Тарас.

Ми всілися в авто — я із Тарасом ззаду, Антон за кермом. І джип помчав на Теремки.

Я з цікавістю дивився у вікно, дивуючись, як і раніше, значним змінам в архітектурі міста, намагаючись впізнавати райони, де раніше стояли старенькі хатки, а тепер на їхньому місці пишалися нові будинки модерних конструкцій. Хоча, деякі райони все ж залишилися геть у тому ж самому первинному вигляді, в якому були і чверть століття тому, перед моїм від'їздом. Взагалі, не зважаючи на всі зміни, місто зберігало свої старовинні чари, майже як старі меблі, каміни чи гобелени в середньовічних замках.

Поки ми їхали, друзі розмовляли. Я теж подеколи підключався до їхньої бесіди. У центрі уваги зараз був Влад — один із нашого тісного кола університетських друзів.

Зізнатися, із Владом у мене ніколи не було таких теплих стосунків, як із Тарасом чи Андрієм. У нас із Владом були занадто різні темпераменти та естетичні вподобання. Ми завжди відчували приховану конкуренцію між собою та якусь взаємну заздрість. Не знаю достеменно, в чому він мені заздрив. Я ж заздрив його ерудиції, а ще його байдужості до чужої думки. Влад говорив те, що думає, подобалось те комусь, чи ні. Смію припустити, що для нього своя особиста думка, справді, була дорожчою за оплески мільйонів. Попри те, він зовсім не належав до категорії героїв, готових іти на барикади і вести за собою маси. Він був "вовком-одинаком", відлюдьком, зрідка комунікабельним, сам у собі. І не боєць. Ймовірно, він добре знав все про себе, тому й поводився відповідно: ніколи не ліз на рожни, нікому нічого не доводив з піною в роті, швидко відходив убік, уникаючи конфліктів. Після закінчення університету Влад працював у різних видавництвах, що випускали книги з історії, багато пив, розлучився із дружиною. Загалом, у біографії нічого надзвичайного.

А ще в ньому мене дратувала його вічна іронія, постійний скепсис, що межував із цинізмом. На мій погляд, Влад умів "споганити" будь-яке високе почуття, будь-яку найвищу у світі ідею. Про таких людей говорять: "він позбавлений крил, не здатен

літати".

Так ось, коли розпочалась війна, і танки московитів проривались до Києва, Влад пішов у військкомат, щоб записатися до лав ТРО (Тероборони). Але там тоді стояли кілометрові черги охочих отримати зброю і стати на захист міста. Багатьом тоді відмовляли тому, що для всіх охочих не вистарчало зброї, і не було куди їх відправляти, — загони ТРО були переважно сформовані в перші дні.

Влад — худий, як тріска, сутулий, зі слабо розвинутою мускулатурою та впалими грудьми. Йому вже 58 років.

У Нью-Йорку, випадково довідавшись про те, що Влад намагався вступити до лав ТРО, я був доволі спантеличеним. Влад? Це той самий Влад, котрий ніколи не поважав українців і навіть не дуже те приховував? Це той Влад, "позбавлений крил"? Влад, котрий не зважаючи ні на що, відкрито віддавав належне здатності росіян адаптувати західну культуру, чого той же Влад геть-чисто не бачив ув українців, вважаючи їх "шароварним сільським народом"? Це той самий Влад, котрий у Фейсбуці завжди знаходив можливість запостити якусь картинку чи відео, де українці виглядали цілковитими недотепами, придуркуватими "хлопцями із гоголівської Диканьки"? І раптом отой Влад іде у військкомат, просить дати йому автомат і приписати до якогось загону міської Тероборони!

Але тоді йому відмовили, пообіцявши "про нього не забути". Через декілька місяців, коли московські війська вже залишили і Київщину, і Чернігівщину, і Сумщину, злинявши "*освободять*" Донбас, Влад отримав повістку з військкомату. Про нього й справді не забули. Він пішов туди вже із повісткою, готуючись до швидкої мобілізації та відправлення на фронт.

Але трапилося непередбачене. У військкоматі під час медкомісії лікар звернув увагу на те, що Влад має негаразди зі серцем. Причому виникла підозра, що справа серйозна настільки, що навіть викликали "швидку". Влада просто із військкомату відвезли до кардіологічного диспансеру, там протестували його і виявили, що кілька місяців тому він на ногах переніс інфаркт, а зараз така ситуація, що ось-ось може трапитися ще один серцевий приступ, який, не виключено, буде останнім. Потрібна була термінова операція: три бай-паси, розтин грудної клітини, вставлений катетер у шию... одним словом, врятували.

І ось нині, через тиждень після операції, Влад вдало виписався з лікарні. Точніше, не цілком вдало, — медики настійливо рекомендували йому полежати на реабілітації ще хоча б тижнів зо два. Але коштів для такого "лежання" у Влада немає, особливо тепер, під час війни, коли роботи нема, халтури нема, а ціни на медицину подорожчали майже втричі. Тому Влад вирішив виписатися з лікарні раніше строку і "проходити реабілітацію" вже вдома.

— Ти тепер на фронт не потрапиш, ти тепер інвалід, мій друже. Можеш прийти у військкомат і подарувати їм квіти за те, що вони викликали тебе на медкомісію. Тобі повезло. Інакше б ти помер, не доїхавши до фронту, — сказав Тарас зі знанням справи, як той, хто переніс широкий інфаркт і дві операції на серці.

— Візьми довідку з лікарні, що тебе прооперували, і віднеси у військкомат, щоби не було проблем. А то ще причепляться, мовляв, ухиляєшся від мобілізації, потім матимеш головний біль. Ти ж знаєш, які там, у військкоматах, трапляються козли, — порадив Антон.

Влад мовчки кивнув головою.

— Як же ти, друже, тепер даси собі раду один? Тобі ж потрібна поміч. Особливо в перші декілька тижнів, — спитав Тарас.

— Донька приїде. Обіцяла побути в мене з тиждень. Не знаю, чи вона витримає тиждень зі мною. І чи я сам витримаю з нею цілий тиждень.

— Вона що, вернулася із Бельгії?

— Так, минулого тижня. Вона спочатку жила там у мого знайомого, у Брюсселі, потім її переселили до села, до якогось табору для українських біженців. Вона там потикалася, помикалася, не пішло, обламалася і приїхала назад. Якраз до моєї виписки.

Я слухав їхню розмову і раптом упіймав себе на думці, що мені соромно зараз. Соромно, що колись думав про Влада так зле, вважав його гниляком, що сховався у шкарлупу-броню своєї непробивної іронії.

— Давай ми тобі зараз закупимо їжі на тиждень, щоб тобі самому не ходити і не трагати все на своєму горбі, — запропонував Антон.

Якраз на той момент ми підїхали до будинку, де в одній із панельних двадцятиповерхових коробок проживав Влад. Він почав було відмовлятися, запевняючи, що в нього вдома повно їдла, але Антон заявив, що не бажає чути жодних заперечень і зараз закупить для друга пів магазину.

Шляхетний намір Антона, однак, виявився нездійсненим. У районі вимкнули світло, всі магазини поруч із будинком Влада були зачинені.

— От сука, світла нема, все зачинено. Може, нумо гайнем у якесь інше місце, пошукаєм, де є світло та магазини працюють?

— Ніт, ні фіга. Світла може не бути по всьому місту, а в мене вдосталь їдла вдома. Паркуй авто і пішли, — попросив Влад.

До нас дійшло, що він втомився, і хоче якнайшвидше потрапити до себе в помешкання. Ми вийшли з автомобіля та підійшли до під'їзду.

— Як же ти підеш на десятий поверх зараз, якщо ліфт не працює?— спитав Антон.

— Потрошки. Яюсь буде.

— Давай ми тебе понесемо? Тобі ж не можна тепер напружуватися. Серце не витримає — і гаплик! Відкинеш копита. І не доживеш до перемоги, — попередив Тарас.

— Не хвилюйся, доживу! — запевнив твердо Влад, відчиняючи двері під'їзду.

Опинившись поруч, я мимоволі обхопив корпус Влада досвідченою рукою парамедика.

— Ідемо, допоможу

Спершу Влад запручався моїм рукам, але за хвилю, мабуть, відчув, що він "в руках професіонала", і що йому так зручніше і спокійніше, тому погодився.

Таким чином, підтримуючи його, неспішно, з перепочинками, ми досягнули до десятого поверху. Коли долали останній сходовий проліт, я відчував, — Влад вже настільки виснажений, що я його майже ніс.

У під'їзді, звісно, було темно, і ми освітлювали прохід ліхтариками мобільників. Потім ми увійшли в темне помешкання. Перепочивши пару хвилин, Влад відімкнув до акумулятора на столі провід, і засвітилася гірлянда жарівок. Ми допомогли йому переодягнутися в домашнє. Від нього проривався сильний запах медикаментів та поту. Коли він зняв светр, нашим очам відкрився білий широкий пластир, накладений хрестом на запалу груднину Влада.

— Таак-с... Порізали козака, — вимовив Тарас невесело. Мабуть, він акурат пригадав і себе після операції.

— Не поспішай хоронити, — відповів Влад, обережно вдягаючи футболку. — Бажаєте кави? Маю пляшку коньяку. Щоправда, я зараз з вами не бухатиму, але кави вип'ю залюбки. Цілий тиждень жив без кави, збожеволіти можна було!

— В тебе плита газова чи електрична? — спитав Антон.

— Газова, все нормально.

Ми висмикнули з бару пляшку коньяку, заварили каву. Пили, гомоніли.

— О, бля! Світло! — несамовито гукнули ми всі вчотирьох, коли у всіх кімнатах, і в кухні, і в коридорі спалахнуло сяйво. — Нарешті!

Антон із Тарасом залишилися у кімнаті, ввімкнувши музику. А ми з Владом вирушили на кухню заварювати по другій чашці кави. І обидва відчували, що вперше за всі роки нашого знайомства-напівдружби можемо відверто розмовляти.

— Коли дізнався, що ти намагався записатися до Тероборони, я, чесно кажучи, був у подиві, — признався я. — А тепер, виявляється, ти ще й на фронт ледь не потрапив.

— А що тебе дивує?

— Ну-у... В моїй уяві люди, котрі ідуть на фронт, мають героїчний склад натури чи, принаймні, люблять громадську увагу. Вони пишуть про це у Фейсбуці, ставлять відео. Мають на це право, бо таки йдуть на фронт, а не на пляж якийсь там.

— Напевно, ти правий. Знаєш, що саме в цій історії для мене було найогиднішим? Те, що мої знайомі, так звані щирі патріоти, котрі горляють на кожному перехресті і в кожному пості Фейсбуку про свій патріотизм і "смерть ворогам", коли довідалися, що я з повісткою пішов на медкомісію у військкомат і був готовим їхати на фронт, стали крутити пальцями біля скронь собі. Мовляв, ти що, ідіот викінчений? Ти що, не можеш викрутитися від того військкомату? Хай ідуть воювати молоді селяки, а тобі-то якого хріна? Ось це — справжнісінькі *жлоби*! Ніколи таких не перетравлював! А зараз таких розплодилось повно, довкола одні "патріоти".

Я хотів запитати Влада, навіщо він, все таки, готовий був іти воювати? Але не знав як правильніше сформулювати таке нібито просте запитання.

Просте запитання передбачає і просту відповідь. А на кін поставлено життя. Не багато, і не мало.

— І все ж таки, навіщо ти... це... ну, на війну хотів іти? — врешті-решт я видавив зі

себе. І тут же вмиль зрозумів, що моє запитання настільки безглуздо і непотрібно прозвучало зараз, що аж стало незручно якось.

Влад наче зрозумів мою бентегу і нічого не відповів, знизавши худими плечима.

Яскраве світло жарівки освітлювало його бліде обличчя, сиве пряме волосся прикривало його чоло та вуха. Він добряче сутулився, видно, що від болю. В цілому, мав вигляд людини, котра нещодавно або дивом повернулася з того світу, або ж туди простувала.

Я згадав, що в мене є двісті доларів, які я, за дорученням дружини, мав передати сьогодні ввечері її подрузі.

— На, бери, вони тобі знадобляться, — я витягнув із кишені джинсів гроші і засунув їх у руку Влада.

— Не треба, перестань. Мені Антон дав грошей і на операцію, і обіцяє взяти на своє повне утримання на пару місяців, поки не вичухаюсь.

— Ні, візьми. Будь-ласка, візьми.

— Окей. Дякую (українською), — Влад взяв гроші. Потім, усміхнувшись, подивився мені у вічі. — Я не знаю, як довго проживу, — додав він тихо. — Мені здається, що недовго. Але я хочу дожити до смерті Путіна, хочу побачити цю тварюку в труні, а ще краще повішеним, — він призаплющив очі, потер долонею своє чоло і раптом похитнувся. — Допоможи мені.

Я допоміг йому дотягнутися до крісла.

Ми почали збиратися. Антон запропонував Владу, що залишиться в нього на ніч, "для підстрахування", поки не прийде дочка, але Влад відмовився, — він втомився, і тому волів побути один.

***

— Ти, здається, жив десь у цих краях, чи не так? — запитав Антон, коли, покинувши Влада, ми всі разом їхали назад.

— Так, правда. Недалеко звідсіль.

— Хочеш, заїдемо ненадовго?

— Та звісно, хочу.

Ми розвернулися на кільці, виїхали на естакаду, а потім помчали бульваром під гору нижнього Печерська.

— Якщо не помиляюся, цей будинок? Чи наступний? — уточнив Антон.

— Наступний.

Ось вона, знайома дорога, якою ми з братом Сенькою довгі роки спускалися до школи і поверталися додому. Той шлях пройшов і крізь усі мої університетські роки, а потім і перші післядипломні роки, коли я працював викладачем історії у школі. Тією ж дорогою колись я привів додому і свою майбутню дружину, щоби запізнати її батькам. Нею ж ми виїжджали до Америки.

— Якщо можна, зверни і зупинись тут, у провулку. Я швидко, туди й назад.

На моє прохання Антон зупинив авто у вузькому провулку, що веде до п'ятиповерхової "хрущовки". Я вийшов з авто і, обійшовши будівлю з тильного боку,

зупинився біля невисокого паркану, що загороджував невеличкий сад.

Сад! Сад! Яблуні темніли за його тином, розкинувши своє кремезне гілляччя. Дерев були все тої ж висоти, як і двадцять п'ять років тому, коли я виїхав. Без сумніву, це вже нові дерева. А може, й ні! Може, це ті самі яблуні, які щовесни квітчалися біло-рожевою барвою, а понад отим цвітом кружляли бджоли та метелики, а птахи ховалися у кронах. З ранньої весни і до глибокої осені я спав на розкладачці ось тут, на балконі оцього будинку, на другому поверсі. Влітку і восени, пам'ятаю, листя дерев так голосно шелестіло вночі, аж здавалося, ніби перебуваю в якомусь таємничому саду, варто лише простягнути руку — і можна зірвати яблуко.

У квартирі, яка колись була нашою, світло зараз не горіло, і балкон був зашкленений по-новому. Вдихнувши на повні груди морозне повітря, я попростував назад до автівки, де чекали друзі. Але перед тим зробив ще невеликий "гак", підійшовши до невисокого пагорба неподалік від будинку.

Колись тут, на цьому місці, стояла дерев'яна лавка. Поруч росла береза. Мама часто виходила сюди, вона любила посидіти тут, у тіні берези. В останні роки, перед від'їздом до Штатів, у мами часто виникали запалення суглобів ніг через хронічний остеохондроз, їй було важко ходити, але до тієї лавки відстань від дому була не така вже й велика, можна було її здолати. Тут мама сиділа зі сусідкою Катрею, про щось із нею гомоніла, напевно, про мене зі Сенькою, про те, аби ми вже чимскоріше поженилися, щоб їй було спокійно за нас.

Матусю, моя нене...

Змахнувши сльозинку, щоб ніхто не вздрів, я розвернувся і за мить вже сидів із друзями в авто.

— До речі, Юрасю, як там твій брат Сенька? Якщо не помиляюся, то він у Німеччині, чи не так? — запитав Антон.

— У нього все гаразд. Працює. Дружина, доросла донька, коханка. Коротше, повний набір.

Якщо чесно, то мені було прикро від того, що між мною та братом все так склалося. Він мені декілька разів писав і дзвонив, шукав "перемир'я", називаючи нашу сварку "непорозумінням". Але я йому не відповідав. Мама би такого не схвалила, мама завжди шукала злагоду в сім'ї, для неї мир і згода в нашій родині були найвищою метою її життя. Мамо, вибач, я не правий, що розірвав зв'язки зі Сенькою, і не впевнений, чи помиримося ми з ним взагалі.

Я вирішував, чи варто розповідати друзям про те, що я розсварився із братом через війну. Ні, мабуть, не варто. Кожна людина, народжена в Україні, незалежно від національності та нинішнього місця свого перебування, незалежно від своїх політичних поглядів, свого віку та свого характеру, кожен, хто з України, сьогодні щось втрачає. Так чи інакше. І в образному значенні, і, на жаль, в буквальному. Порівняно з іншими, розірвані стосунки з рідним братом — моя втрата, — не найбільша у світі. Можна сказати, дрібничкова...

— Я не знаю, як довго ця війна триватиме, — промовляв Антон. — Але і їжаку

зрозуміло вже: вона не на один день, і, ймовірно, не на один рік.

Антон також був одним із нашого кола "*істориків*", проте після закінчення університету майже не працював за фахом. Він вигідно одружився, його жінка розкрутила фірму з продажу нерухомості, швидко вивела її на широку бізнес-орбіту, і Антон став їй допомагати. Вони з дружиною тепер належали до класу бізнесменів-"крутиликів", тобто жили на широку ногу, мали розкішну заміську віллу, з озером та басейном, колесили світом, часто міняли дорогі автомобілі.

— Та я не проти жити в Києві. Але як довго таке може тривати? Кацапи руйнують нашу інфраструктуру, теплостанції. Вони знищили майже половину всієї енергосистеми України. І далі продовжують ракетні обстріли. Так, ми щось із того збиваємо, але навіть ті поодинокі ракети і дрони, що вціляють, завдають нам колосальної шкоди. Адже наші ресурси не безмежні. Якщо такими темпами все триватиме, то що залишиться від нашої енергетики за місяць, за півроку чи за рік? Ми ж перетворимося на печерних людей, житимемо, як дикуни. Напевно, Путін цього й домагається. Тому я переконую Валю купити будинок десь у Португалії чи в Іспанії, але краще все-таки в Португалії, там нерухомість дешевша, і в нас там є контакти. Житимемо там, а коли війна закінчиться, і все відновиться, то повернемося до Києва, хата у нас, хвала богу, тут є.

Антон любив комфорт. Ми всі те знали. Він не був боягузом, не був негідником. Він був наймилішою і найдобрішою людиною. Його гаманець завжди був відкритий для друзів, а гаманець той був зовсім не худеньким.

Та Антон дуже полюбляв побутові вигоди. Війна привнесла великий дискомфорт у його життя. І того дискомфорту Антон не міг позбутися, незважаючи на всі його зусилля та витрачені шалені кошти. Тому він і воліє виїхати до Португалії, тим паче йому вже 60 років, вже не військовозобов'язаний, то ж має повне право.

Антон пропонував махнути зараз до нього, на його віллу за містом, де можна пограти у більярд чи теніс. Не кажучи вже про "добре випити та закусити". Купіль у басейні та сауну, через ситуацію з електрикою, він запропонувати, на жаль, не міг. Але на завтра в мене були інші плани.

Ми проїжджали містом, де одні райони були цілком занурені в темряву, і де озброєні солдати патрулювали мости. А в інших районах яскраво горіло світло, були відчинені крамниці, бари і супермаркети, сяяла реклама, мчав потік дорогих автовок. Зараз у салоні машини було так затишно, тепло і спокійно, що здавалося, тече нормальне звичайне життя, і жодної війни немає, і ніхто не гине в цю хвилину.

Обличчя зла

Був ще світанок. Ми знову їхали в авто, на цей раз із Андрієм та його дружиною Людою.

На лобове скло летіли дрібні сніжинки.

— На Заході ця війна сприймається зовсім інакше, все бачене із прекрасної далечини далеко не відповідає реальності. Наскільки я тепер усвідомлюю, на Заході уявлення про цю війну дуже спотворене. Так, у Нью-Йорку я переглядаю новини, CNN,

BBC, бачу нові руйнування, нові вирви від вибухів, понівечену бронетехніку, і т. д. Іноді в тих відео-сюжетах, як тло — на задньому плані, гримить канонада, якщо журналіст працює неподалік лінії фронту. І в мене, коли проглядаю таке день за днем поспіль, починається поступове пересичення. Тобто, хочу наголосити, що навіть до показів обстрілів та руїн мимоволі звикаєш, "війна з телебачення" в якийсь момент перестає справляти враження, перестає "зачіпати за живе". А глядач постійно чекає на нові ефекти, на новіші емоції. Напевно, це одна з причин, чому на Заході останнім часом стали менше говорити про Україну і менше цікавитися тією війною. Це перше, що я зрозумів. А ось друге — про наших емігрантів: з початком війни у них відбувся неймовірний переворот у мізках та серцях. Особливо в людей, котрі виїхали саме з України, тут вже не має значення, якої вони національності, українці, євреї чи росіяни. Адже не секрет, що переважна більшість тих, що від'їжджали років двадцять-тридцять тому, особливо євреї, до України не мали теплих почуттів. Україна для них була нерідною, мачухою. Я знайомий із одним парамедиком, ми разом із ним працюємо у Нью-Йорку. Його звати Льова — звичайний, нічим не особливий єврей, котрий виїхав із Києва майже тридцять років тому, ще зовсім молоденьким. За його словами, він тоді так зневажав Україну, що в аеропорту, перед входом у літак, розвернувся і плюнув у бік Києва. Усі тридцять років в Америці він не цікавився Україною взагалі, йому було до лампочки все, що тут відбувалося. У Нью-Йорку він одружився, отримав фах, народив та виростив трьох дітей. І ось, коли почалася теперішня війна, він пережив дивні метаморфози, з ним трапилося щось таке, чого він сам від себе не очікував. Віроломна навала і варварство кацапів, мужній опір українців, млява підтримка Заходу, — все оте разом потрясло його нутро до такого, що він — не повірите — нещодавно взяв у боса відпустку за свій рахунок і на три місяці поїхав на Донбас. Він зараз у Краматорську, керує там відділенням військових медиків, що приймає поранених з поля бою, та розподіляє їх за різними шпиталями, в залежності від важкості поранення. Інколи я з ним зв'язуюся. Він каже, — там зараз війна така, що страшно собі уявити. Але він щасливий, якщо так правильно сказати в даному контексті, що він вчинив саме так. Він впевнений, що будь-яка людина, кому небайдужа справедливість, саме так і має вчинити. Це невігадана історія. Недавно у Фейсбуці я натрапив на цікаву думку, висловлену талановитою поетесою з числа іммігрантів, що існує так званий *dormant patriotism*, себто, сплячий патріотизм. Людина живе, навіть не здогадуючись, чим для неї є Батьківщина, і на що вона готова заради цієї Батьківщини. Вмить війна пробуджує в душі людини приспані почуття та цінності, про існування яких вона і не підозрювала. Сплячий патріотизм — *dormant patriotism* — саме так. Щось подібне сьогодні можна спостерігати в українсько-єврейсько-російській імміграції на Заході. Ми всі в Америці, хто в різний час залишив Україну, нині ніби прокинулися, розбуджені цією війною. Ми раптом зрозуміли, що би ми там не говорили раніше, але частина нашої душі і далі живе тут, на цій українській землі. Саме тому в Нью-Йорку, особливо там, де мешкають наші іммігранти, сьогодні несподівано з'явилося безліч українських прапорів на будинках та у вікнах, багато іммігрантів, включаючи і мою дружину, раптом

заговорили українською. Мені здається, що в цьому благородному поруху душі проявляється навіть якийсь прихований комплекс провини. Ну і останнє, дайте мені завершити, не перебивайте, потім я надовго замовкну і тільки дивитимусь і слухатиму вас, окей? Я тут вже четвертий день і зовсім не відчуваю, що йде війна. Кажу правду. Так, я бачив кілька зруйнованих будинків, але в мене таке враження, що їх заплановано знищили бульдозером, бо на їхньому місці будуватимуть щось нове. Так, декілька разів я чув якийсь слабкий гуркіт, мені потім сказали, що це вибухи, але я не бачив ні заграви, ні уламків ракет. На щастя, на вулицях міста я не зустрічаю багатьох покалічених чоловіків із ампутованими кінцівками, на що очікував. Так, у будинках вимикають світло і погано ogrівають. Але мені все чомусь здається, що то вибило пробки в електрощитах, а погано кочегарять з вини ЖЕКу. Одним словом, моя західна картинка війни "з телевізора" тут вже не спрацьовує, але я все одно не можу повірити, що в країні іде війна. Навіть не розумію тепер, як історики можуть міркувати та писати про війни, на яких не були і про які взагалі не мають жодного уявлення. Ось так. Перепрошую за свій довгий спіч, але я довго мовчав, аж захотів висловитися.

— Ну-так, цікаво, — промимрив Андрій після недовгої мовчанки, намагаючись осмислити почуте. Ясно, що йому було не так просто вникати в нюанси того, як цю війну сприймають іммігранти на Заході. Андрій трохи насупився, не зводячи очей з дороги, крізь лобове скло автівки. І повторив: — Цікаво.

— Андрійку, може, давай спочатку заїдемо в Бучу, до нас на дачу, а потім у Гостомель та Бородянку? — запропонувала Люда, його дружина, що була на задньому сидінні.

— Ні, найперше поїдемо до Гостомеля, потім у Бородянку, а вже потім на дачу, якщо встигнемо. Ми ще маємо підібрати Богдана, він на нас чекає, — відповів Андрій., натискаючи на педаль газу, і авто рвонуло вперед.

***

Ми проїжджали невеликі селища за Києвом, проминаючи блокпости. На них стояли солдати з автоматами, бетонні блоки там були розташовані так, як фігурки на шахівниці, аби, за словами Андрія, не дати змоги підозрілому транспорту набирати швидкість, а також аби, в разі чого, їх можна було легко зупинити.

Тут, за Києвом, починалися густі ліси, перерізані річечками. Благодатні місця, місця будинків відпочинку та лікувальних курортів, спортивних та шкільних таборів. Колись ми з братом Сенькою щороку в одному з таких таборів проводили цілий місяць шкільних канікул.

Нині по обидва боки дороги ліси та гаї були порізані свіжими траншеями, у деяких місцях стояли замасковані бліндажі. Траншеї, зрозуміло, зараз були порожніми, а ось у деяких бліндажах хтось перебував, звідти з труб випливав дим, отже, хтось там палив дрова в грубках, щоб зігрітися.

— Тут була друга лінія оборони Києва, — сказав Богдан, старший син Андрія, котрий приєднався до нас, ставши у цій поїздки нашим гідом.

Богдан працював фотографом в одній із європейських агенцій новин. Він мотався по

всій Україні, бачив цю війну "на власні очі", у багатьох іпостасях, добре знав хроніку наступу та поразки московитів під Києвом.

— Але сюди, до другої лінії оборони, вони не дійшли. Вони зупинилися в Бучі, Ірпені та Гостомелі. Далі йти вони не змогли, бо не мали ні пального, ні боеприпасів, ані їжі.

Ми проминали населені пункти, і тепер я все частіше бачив зруйновані житла.

— А ось тут уже точилися бої, сюди вже діставала рашистська арта. Ось цей міст наші зруйнували самі, підірвали його, аби запобігти просуванню на Київ ворожої бронетехніки.

Ми зупинилися недалеко від мосту, перекинутого через ріку Ірпінь. Обидва краї його із двох берегів були цілими, бетонні перекриття там збереглися, але посередині з'яяла діра. Нині там, у кар'єрі, працювали підймальні крани та бульдозери, відновлюючи міст. Річка Ірпінь у цьому місці була "направлена" великими трубами у спеціально виритих траншеях.

— Скільки знадобиться часу, аби відновити цей міст? — запитав я.

— Не день, і не два. Але вже багато зроблено, частину вже відбудовано. До речі, тут під накриттям цього мосту містяни ховалися від бомбардувань. Ви, напевно, бачили світлину, де під зруйнованим мостом стоять сотні людей і перелякано дивляться вгору?

— Так, звісно, бачив.

Справді, навесні ота фотографія тривалий час не сходила зі стрічок новин світових агенцій. Але мені тоді було не зовсім зрозуміло, яким чином і навіщо під отим зруйнованим мостом опинилися аж сотні людей! Тепер усе стало очевидним, — українські війська, що відступали, підірвали той міст посередині, аби не дати змоги ворожій бронетехніці перетнути річку Ірпінь. Та бомбардування і ракетні обстріли продовжувалися, тому містяни, рятуючись від них, ховалися під бетонним перекриттям, що вціліло. Тобто, все має свою логіку, на війні теж є своя логіка порятунку та виживання, не завжди зрозуміла випадковому спостерігачу або ж глядачу світлин.

— Всі мости через Ірпінь були висаджені в повітря, що зупинило просування москалів і допомогло нашим підготуватися до оборони. Час тоді йшов на дні, іноді навіть на лічені години, — сказав Богдан.

Я звернув увагу, що для нього, молодого 27-річного чоловіка, щодо суті цієї війни все було гранично ясно і чітко поділено: були "наші", і були "москалі". Свої та чужі. Друзі та вороги. Ми та вони. Питання тільки: хто кого?

— Проте одне село на правому березі Ірпеню їм все таки вдалося захопити. Вони зуміли перебратися через річку та увійшли до села Мощун. Тут було спекотно. Зараз ви побачите, що від цього села залишилось.

Розбитою дорогою ми в'їхали в село. Андрій скинув швидкість, аби авто не так сильно підкидало на вибоїнах та прорвах. Тут не було жодної вцілілої хати. Одні були пошкоджені наполовину, в інших були зірвані дахи та верхня частина, а більшість просто були зруйновані вщент. То там, то тут чорніли обгорілі кам'яні скелети, без

дахів, без вікон та дверей. Я намагався знайти хоча-б один вцілілий будинок, але безрезультатно. Всюди, замість парканів, на придорожніх стовпах було порозвішувано великі шматі понівеченого металіччя, також продірявлені кулями і осколками снарядів. Невідомо, де люди підбирали ті шматі бляхи, щоби використати її для парканів.

Але мене вразило, що в деяких місцях на руїнах, то тут, то там, я бачив чоловіків із електропилками, чув глухий стукіт молотків та кувалд і чийсь оклики, — хтось там, за огорожею, до когось звертався. Тобто, сюди вже повернулися деякі мешканці та почали відновлювати свої будинки та господарства. Тут, на місці повної тотальної розрухи?!

— Не уявляю собі, невже це колись вдасться відновити?

— Все можливе, все відновлюється. Відновимо, — запевнила мене Люда, зі заднього сидіння авто.

— А що трапилося із місцевими? Де вони зараз?

— Зрозуміло, де. Поїхали, хто куди зміг, — хто до Києва чи в інші області, якщо було до кого й були гроші, деякі за кордон як біженці, — відповів Богдан. Я пам'ятаю, коли наші відбили це село, і я приїхав фотографувати сюди, тут ще валялися трупи ординців. Труп одного орка, ось там, біля повороту, гризла якась біснувата брудна свиня. Видовище було в сам раз! Поїхали далі? Тепер у Гостомель?

Ми розвернулися, обережно виїхали зі села, і наше авто помчало трасою.

На узбіччі дороги, біля лісу, стояло троє розбитих бронемашин і танк.

— Зупини! Хай подивлюсь, — попросив я Андрія за кермом.

Андрій загальмував, і всі ми вийшли.

— Це залишки того, що не встигли забрати ще. В перші місяці війни на тих дорогах було повно висадженої в повітря москальської бронетехніки — і танки, і БТри, і чого тут лише не валялося! — сказав Богдан.

Ми підійшли до бронетранспортера, задні дверцята якого були зірвані, всередині все було обгоріле. Інший бронетранспортер лежав перевернутим, із розірваними іржавими гусеницями. Великий танк поруч був перехняблений набік, його башта з намальованою літерою "Z" була частково вирвана з корпусу, довгий ніс своїм кінцем майже впирався у сніг.

Я поклав свою долоню на холодне металеве дуло танка. Несподівано відчув дивний приплив ненависті, такої ненависті, яку раніше не мав ні до кого і ні до чого. Але водночас мене переповнювало неймовірне задоволення від того, що цей танк із літерою "Z" на броні був знищений, *ліквідований*.

— Ви що, назад, назад! — закомандував зопалу Богдан, коли, копнувши ногою танк, я вирішив тихцем "піти до вітру" в лісок поблизу. — Ви що, не розумієте? Там же міні скрізь. Кругом натикано мін!

— Вав! — в мене на мить захололо в животі. Я, справді, не подумав про те. А могло ж зараз — ось так просто — відірвати мені ноги чи зовсім розірвати на шматки. І вся моя поїздка на цьому безславно би завершилась.

Незабаром, всі цілі-неушкоджені, ми знову їхали трасою. Богдан розповідав про

свою роботу військового фотографа.

— Ви часом не голодні? Хочете чогось смачненького? — звернувся він до мене.

— Так, хочу.

— Тату, зупини тут.

Ми припнулися біля одноповерхового будинку під вивіскою "Хатинка пекаря" на в'їзді до селища. Всередині пекарні стояв духмяний запах хліба, тут можна було випити гарячої кави або чаю і купити свіжого хліба багатьох сортів. На тацях були розкладені гарячі пиріжки з різноманітною начинкою — картоплею, капустою чи куркою. Покупці розраховувалися картками чи готівкою, біля каси стояла велика банка для пожертвувань на ЗСУ. Гарна молодиця і мужчина років тридцяти, либонь, її чоловік, обслуговували безперебійних покупців. Брали замовлення як телефоном, так і онлайн.

Ми випили кави і, прихопивши два великі пакети з пиріжками, знову сіли в авто.

В Гостомелі мені вже стало моторошно від всіх інших зруйнованих будівель — не старих хат зі стайнями, корівників і гаражів, а дев'ятиповерхових будинків. З цілковито розбитими стінами, повністю обгорілі.

— Тут точилися страшні бої з першого дня вторгнення. Бо тут, в Гостомелі, був військовий аеродром. Рашисти спробували його захопити. У першу ніч війни вони висадили тут підрозділ своїх десантників, їм треба було взяти під контроль злітні смуги, аби посадити на них свої літаки з бронетехнікою для взяття Києва. Бо звідти до Києва — рукою подати. Тут ішов бій, а в той час у Білорусі кружляли в небі кацапські військові вантажні літаки з бронетехнікою на борту, очікуючи команди, що Гостомельський аеропорт взятий і готовий до посадки їхніх літаків. Але дзуськи, нашим, все таки, вдалося їх звідти вибити і підірвати злітні смуги. І гаплик, їхні літаки з бронетехнікою так і сіли в Білорусі, нікуди не полетівши, стрімкий наступ на Київ звідтіля було зірвано, — розповідав Богдан подробиці того фатального дня. — Загалом, отой бій за гостомельський аеропорт і підірвані злітні смуги можна віднести до розряду чудес. Дивовижно, як наші змогли втримати його, покрити елітну рашистську десантуру тими невеличкими силами, без будь-якої підготовки та достатньої зброї! По суті, тут було вирішено долю Києва і, можливо, всієї країни. Бажаєте знимку на згадку? — запропонував Богдан, вказуючи на декілька дев'ятиповерхівок недалеко від нашого місця зупинки.

Ми всі вийшли з автомобіля і протоптаною від снігу стежкою неквапливо увійшли в двір між двома дев'ятиповерховими обпаленими будинками. Нас тепер оточувало вже шість дев'ятиповерхівок — цілковито обгорілих зі середини, без вікон. В одному будинку в стіні з'яв чималий ідеально круглий отвір від ракети, що пробила ту стіну, і розірвалася в серці житла. Біля будинків стояли десятки спалених автівок.

— Зробити фотку? — знову запитав Богдан.

— Ні. Не бажаю.

Мені чомусь не хотілося використовувати оті обгорілі чорні будинки-коробки для якихось там декорацій. Я не міг усвідомити, в мою голову не вкладалося, що ось тут, у військовому містечку, в цих дев'ятиповерхівках жили люди, сім'ї, чоловіки та дружини з

дітьми. Тут вони господарювали, ходили на роботу, в школи, планували свої відпустки і подорожі. І раптом все те чомусь зазнає ракетного обстрілу і бомбардувань. Де тепер всі ті люди? Чи живі вони? А якщо живі, то куди вони втекли? І куди їм тепер повертатися? Адже ці будинки відновити неможливо, хіба тільки знести.

Повернувшись до авто, ми знову підкріпилися пиріжками, що зберігали ще тепло та духмяний запах, і поїхали далі — в Бородянку.

Зустріч із Кобзарем

Знову проїжджали звалища спалених розбитих автівок, цілі гори, цілі цвинтарі машин, проїжджали повз будівлі частково чи повністю знищених складів, шкіл і крамниць. Залізні паркани всюди були посічені кулеметними чергами.

— Коли в Україну прибувають якісь західні лідери-голуби-миротворці і кажуть нам, що ми маємо із рашистами якнайшвидше підписати мирний договір, то їх везуть сюди — у Бучу, Гостомель. Бородянку. Показують усе це, потім ще везуть туди, де сотні безневинних мирних містян були закатовані та закопані у братських могилах. Західні політики все це бачать, і на деякий час всі оті миролюбні голуби перетворюються на войовничих яструбів, перестаючи схилити нас до миру. Який з ними може бути мир після того всього? — сказав Андрій.

Ми в'їхали в Бородянку.

— Пам'ятаєте ту відому світлину, де в дев'ятиповерхівці неначе вирубано середину? До речі, це моя знимка, — сказав Богдан не без гордощів.

— Звичайно ж, пам'ятаю.

— Ось цей будинок. Але його знищили не ракетами, а бомбами з літаків. На даху цього будинку стояли наші військові зі стінгерами, і тоді кацапи вирішили ті будинки просто бомбардувати з повітря.

Знову ми вийшли з авто. Знову стояли біля обпалених руїн, де працював екскаватор та бульдозер. Цікаво, що попри них дорогою, ніби нічого і не трапилося, проходили місцеві, кудись поспішали, може, з праці додому, а може, спішили, бо було холодно. Я звернув увагу на те, що молоді жінки були добре, модно одягнені, з макіяжем, деякі з них вели зі собою дітей. Біля продуктових та господарських крамниць зупинялися автомобілі. Тобто, все збоку вказувало на те, що містечко живе своїм звичним розміреним життям, але в це звичне життя ніяк не вписувались обгорілі руїни, з кількома "розрубаними" дев'ятиповерхівками від скинутих із літаків бомб на центральній вулиці.

"Що думають оці люди, проходячи повз такі руїни щодня, йдучи на роботу, у крамниці, відводячи дітей до школи чи дитсадку? Що думають про своє майбутнє та майбутнє своїх дітей оці красиві, модно вдягнуті молодичі? Незрозуміло".

На невеликій площі перед будівлею якоїсь явно урядової установи, мерії чи міськради, стояв пам'ятник — погруддя Тараса Шевченка на постаменті. Я не раз бачив ту знимку у стрічках новин світових агенцій — високочоло голова поета декілька разів була пробита осколками бомб. Чи, можливо, розривними кулями, не знаю. Його вигляд зараз мав якийсь грізний, суворий вираз, ніби розстріляли не бронзове погруддя, а

живого поета.

"Як умру, то поховайте..."

"Реве та стогне Дніпр широкий..."

Ми вивчали Шевченка зі школи, чи не з перших класів. До закінчення школи декілька його віршів, дум, елегій чи уривків із поем я знав напам'ять, як і багато хто з моїх однокласників. Скажу відверто, я не любив Шевченка за його ставлення до євреїв. Можна сказати, що, мовляв, часи були такі, складні, *так історично склалося*". Можливо й так. Але справи це не змінює. В усій творчості Шевченка не можна знайти хоч би рядок, де він би сказав добре слово про євреїв. Це викликало в мене нелюбов до Шевченка іще з дитинства та юнацтва, особливо після тих випадків, коли в школі мене викликали до дошки, і я мав читати перед усім класом якийсь вірш Шевченка, де згадувалися "жиди погані".

А ще від Шевченка віяло непереборною тугою кріпаків, коли в школі, а потім і в університеті, нам подавали його як класового поета, борця за права бідних, пригноблених селян, прив'язуючи його творчість виключно до реалій його часу. Тобто, він сприймався як поет минулого.

Тим не менше, незважаючи ні на що, я все таки не міг не віддати належне його віршованій мелодійності, його вмінню писати *"широким мазком"* епічні полотна.

У Нью-Йорку одного разу на книжковому звалищі *флі-маркету* я купив "Кобзаря" за декілька доларів. Купив виключно через те, що мені сподобалося саме видання книги, — це було раритетне видання до якогось ювілею Шевченка, з гарною шкіряною палітуркою жовтого кольору, де був філігранно тиснений профіль Кобзаря, а також з гарними ілюстраціями всередині книги. За всі роки життя в Америці лише один раз я зняв ту книгу з полиці і перегортав — виключно, аби переглянути ілюстрації.

Але на початку війни не було нічого дивного в тому, що я знову зняв із полиці "Кобзаря". Вже не для того, аби розглядати картинки, а щоб читати. На мій подив, Шевченко виявився... художником і поетом з великої букви. Генієм. Його негативне ставлення до євреїв тепер мені не заважало бачити його неперевершену майстерність.

Зараз, стоячи перед розстріляним погруддям Шевченка в українському містечку Бородянка, на тлі зруйнованих кацапськими ракетами і бомбами будинків, я зрозумів, що Шевченко — ще й великий пророк, котрий писав... про цю війну. Так, і про цю війну теж.

"Як понесе з України в синє море кров ворожу, от тоді я і лани гори — все покину і долину до самого Бога, молитися..." В моїй пам'яті несподівано зринув рядок із його "Заповіту". Тут, перед розстріляним погруддям Кобзаря, мені відкрилося, що сьогодні чверть країни — ось такі селища та містечка, де ми побували за день. Такі ось Бородянки, Гостомелі, Бучі — не лише тут, під Києвом, а всюди в Україні — і в Донецьку, і в Запоріжжі, і в Харкові, і в Херсоні... Десятки тисяч убитих та поранених. Викрадені діти. Зруйновані хати і багатоповерхові будинки, спалені автомобілі, підірвана бронетехніка, заміновані ліси. Біженці, котрим вже нема куди повертатись.

"А до того я не знаю Бога. Поховайте і вставайте..."

Напівпошепки я дочитав вірш до кінця. І мені на душу зійшов якийсь важкий, смертельний смуток, *туга* — найвлучніше українське слово, дуже суттєве, — і від усього побаченого за день, від всіх страшних руйнувань, і від усвідомлення масштабу цих руйнувань.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

"Молись за нього"

- Нумо ліфтом чи пішки? — запитав Андрій.

— Не ризикнемо, краще пішки, — втрутилася Люда, коли ми ввійшли до під'їзду їхнього будинку.

Зараз світло в будинку було, навіть горіли всюди жарівки, і, звичайно ж, працював ліфт. Але оскільки ніхто не знав, коли саме, в яку секунду світло вимкнеться, то будь-яка поїздка ліфтом була "на свій ризик і страх", адже можна було там застрягти на пів шляху і чекати в кабінці невідомо скільки до наступного ввімкнення.

Ми піднімалися на восьмий поверх. Нам назустріч сходами спускалися деякі сусіди, вони теж не користувалися ліфтом, із тих самих міркувань.

— Наша сусідка сьогодні вранці прибрала та помила сходовий майданчик на поверсі. Ми теж повинні взяти участь в її ініціативі підтримати порядок, тому наступного разу я тут помию підлоги, — сказала Люда чоловікові. І продовжила, звернувшись до мене. — У нас у будинку тепер мешканці зорганізувалися, — раніше ніхто нічого не хотів робити, всі тільки засвинювали простір. Зате тепер багато чого помінялося в цьому плані, — ніхто не смітить, одні мешканці за власним бажанням миють підлогу на сходових клітках, інші прибирають сніг біля під'їзду. Сусід вирішив встановити у двері під'їзду новий замок зі спеціальним механізмом на магнітах, тому що старий замок із електронною системою під час вимкнення енергії не спрацьовує. А що робити? Потрібно ж підтримувати порядок наскільки можна, навіть у дрібницях. Інакше всюди почнеться безлад, все розвалиться.

Сьогодні я ночував ув Андрія з Людою. Я ще перебував під сильним враженням від подорожі місцями битв навколо Києва. Я відчував, що війна втягує мене в свою вирву, входить і в моє життя.

— Юрку, іди помийся, поки є світло і гаряча вода, — запропонувала Люда. — А я тим часом приготую щось поїсти.

— Добре. Але я не голодний, наситився пиріжками.

— Тоді я запарю чорний чай, як ти любиш. І дам тобі скуштувати меду із нашої пасіки. Твій рушник у лазничці.

— Дякую.

Я зник у ванній і, роздягнувшись, став під душ. Мені було трохи ніяково через те, що я зараз миюся першим, за правом гостя, бо, якщо вимкнуть світло пізніше, то вони, господарі, помитися вже не встигнуть.

А ще мені було цікаво спостерігати за Людою. Я знав її давно, з років тридцять, відтоді, коли Андрій з нею зустрічався ще в університеті. Андрій навчався на істфаці, а Люда — на мехматі. Після закінчення універу вони одружилися. Люда працювала в

якомусь конструкторському бюро, але та робота їй ніколи не подобалася. Потім народився їхній старший син Богдан (той, хто став фотографом, гідом нашої нинішньої екскурсії), а потім і молодший синок Максим (той, хто зараз воює під Бахмутом). Після народження Максима Люда остаточно пішла з роботи, поставивши хрест на своїй професійній кар'єрі, весь час присвятила дому та вихованню дітей. Вона була привабливою, але не красунею, ззовні нічим не особливою, і якщо по правді, то і внутрішньо теж. Вона була просто добрячкою, в міру привітною, в міру чуйною. Напевно, була дбайливою матір'ю, вірною дружиною і гарною господинею. І... нічого більше. Якби мене запитали, хто така Люда, як її схарактеризувати однією фразою, то перше, що спадає на думку при згадці її імені, є: "Люда — це... дружина Андрія, мама Богдана та Максима". І все. Більше нічого б на думку не спало.

Але цього приїзду я несподівано відкрив у Люді жінку, котру раніше не знав, не зауважував у ній ті якості, що раніше були для мене невидимими. Ось, наприклад, зараз вона запропонувала мені взяти душ. Не забула про чистий рушник на вішалці. Запам'ятала, що я вчора вибовкнув за столом, що люблю перед сном чорний чай. А Люді ж є про що пам'ятати, крім свіжого рушника для мене і моєї світської звички ввечері чаювати! У неї молодший син у Бахмуті, розумієте? У Бахмуті! — де сьогодні одне пекло, про це стверджує як українська, так і західна преса, і навіть брехлива рашистська. Максима туди відправили зовсім недавно, три тижні тому, а до цієї події треба ж звикнути, чи не так? Потрібно прийняти, якимось до неї пристосуватися.

Андрій каже, що вони із Людою були готові до того, що Максима відправлять на фронт. Максим залишався у ТРО навіть після того, як московитів відігнали з-під Києва. Але запропонували, і Максим підписав контракт, залишившись в армії, у ЗСУ. Майже півроку він служив під Києвом у мотострілецькій частині, проходив там військову підготовку як звичайний піхотинець. Тоді він іще вважався студентом університету третього курсу, навчався онлайн на істфаці.

Як я зараз довідався, той вибір піти на істфак був не його, а Андрієвим. Хлопець не зміг сам визначити, якій майбутній спеціальності віддати перевагу, яку професію вибрати, і тоді Андрій як батько запропонував йому спробувати себе як історика. Нічого іншого Андрій запропонувати не зміг, окрім того фаху, який вибрав колись для себе самого. І як доконаний факт, той вибір був невдалим, з навчанням на історика у хлопця явно не склалося. До війни він навчався тільки під тиском батьків, а коли почалася війна, і навчання в університеті стало суто формальним, а служба в армії фактичною, Максим взагалі махнув рукою на всілякі заняття, невдовзі покинув універ і повністю присвятив себе військовій службі.

В даному випадку, вірогідно, свою роль зіграла й генетика. Справа в тому, що батько Андрія (дід Максима) був спадковим військовим, у чині полковника. Андрій виріс у військовій сім'ї, своє дитинство та юність провів із батьками у військових містечках, і хоча після служби в армії поступив у університет за фахом історика, в ньому завжди залишалися манери та підходи до життя людини, близько обізнаної із армією та військовою службою, звиклої до військової муштри та залізної дисципліни й

порядку.

Одначе повернемося до Максима. Покинувши універ, він залишився в армії. На вихідні та у свята із військової частини під Києвом навідувався додому до батьків, де зустрічався із друзями, а чи просто відпочивав. А в понеділок із ранку — знову на службу в частину. Солдатів їхньої частини вже попередили, що підрозділ готують до відправлення, але куди саме відправлять — мовчок.

Андрій із Людою сподівалися, що роту Максима відправлять якщо не в Білорусь, звідки постійно очікували вторгнення, то кудись на південь, як от на Херсонщину, де також ідуть бої, але не такі виснажливі. Проте чим спекотніше ставало під Бахмутом, тим для Андрія з Людою ставало очевидніше, — їхнього сина кинуть саме туди. Андрій та Люда почали себе до того морально готувати.

Але як можна до такого приготуватися? Так, зрозуміло, що людина може робити титанічні зусилля, аби психологічно звикати до чогось архіважливого чи архіважкого. Вона може віднайти безліч раціональних доказів, запевнити себе в неминучості прийдешньої події, подумки спробувати зменшити її значущість. Якоїсь миті навіть може твердо сказати собі: "Все, я морально напоготові". І що ж? Подія відбувається і... раптом — людина ані наскільки не готова до такого, а виявляється, що весь час тільки тим і займалася, що ходила туди-сюди, намагаючись обдурити себе, однак реальність блискавично розбила вдрузки тендітну вазу самообману.

Саме так трапилося і з Андрієм та Людою. Коли син повідомив, що їхню роту відправляють під Бахмут, у них був шок. І той шок відтоді не проходив ані на грам.

Проте зовні про них цього сказати не можна було. І після від'їзду сина на фронт у Люди з Андрієм, збоку, наче й нічого не змінилося. Андрій продовжував упорядковувати книгу на замовлення якогось бізнесмена, котрий забажав мати книгу свого родоводу, та ще й з викладом професійного історика. Люда, як і раніше, поралася з господарством. Одним словом, як зазвичай.

"Може, так заведено у військових?" — запитував себе я, розмірковуючи над несподіваним як для мене спокоєм своїх друзів. Так, напевно, у військових інший менталітет. Там, де ми, інтелігенти, рефлексуємо, перепитуємо себе тисячу разів, не вдовольняємося відповідями, п'ємо, істеримо, військовий чинить просто: бере автомат і йде на війну. Тому що так потрібно. Тому що не можна інакше. І нема чого обговорювати.

А чи не все так просто?

Ще в Нью-Йорку, дізнавшись, що Андрій і його молодший син з перших днів війни опинилися в Теробороні, я не здивувався. Чомусь ніколи не сумнівався в тому, що Андрій у критичній ситуації саме так і вчинить, що для нього нема інших рішень. І не лише тому, що він із родини військових. І не тому, що він неабиякий патріот всього українського, аж ніяк ні, — він українською, до речі, в середньому володіє, його звична мова — російська, його культура російська, рок-музика в його авто теж російська, і книги він читає російською, і фільми дивиться російською. Але тут, в перший день війни попросився зі сином у Тероборону і взяв автомат із двома ріжками набоїв, що

захищати Київ від росіян.

Можливо, на такий вчинок Андрія спонукало не тільки почуття громадянського обов'язку і навіть не його ментальність людини з військової родини, а справжня людська порядність?

Стосовно його сина Максима, то в Бахмуті їх відправляють на вогневу позицію за ротацією. Дві доби Максим живе на квартирі в селищі зразу біля лінії фронту, яку він знімає разом із трьома іншими солдатами зі свого відділення. А на третій день їх привозять на передову, у повному екіпіруванні. Там саперними лопатками вони риють для себе новий окоп, в якому перебувають добу, під артилерійським та мінометним обстрілом, відбиваючи атаки, переважно "вагнерівців". Через добу, змерзлих опісля довгих годин снігової жижі в окопі, де нема туалету та інших "зручностей", а тільки постійний гуркіт канонади та автоматної стрілянини і незмінний ризик загинути, їх везуть назад у селище, відпочити, відігрітися, відіспатися та від'їстися. А за дві доби — знову на вогневу, на риття нового окопу, бо старий вже "засвічений", його можуть накрити вогнем, тому потрібно копати новий. І знову доба бою.

Під час бою, звісно, жодного зв'язку з батьками немає, мобільні телефони із собою брати не можна. Максим дзвонить батькам лише після того, коли повертається з "передка", коли вже відгриміло і відстріляло, і можна розслабитися.

Ясна річ, що не один лиш Максимко там проводить добу в окопі. Цю добу, разом із ним на вогневій, проводять і Люда з Андрієм, хоча і в Києві.

Але виду вони не подають, що насправді вони "на передовій, у Бахмуті". Вони живуть звичайним своїм життям, рутинним, рутиною війни, пристосовуються до частоті відсутності світла, Андрій завершує книжку для бізнесмена, розпочату ним іще до війни, а Люда господарює і... піклується про гостя Юрка із Нью-Йорка. Тому і потрібно, аби гість першим пішов у душ, поки є світло і гаряча вода, щоби витерся свіжим рушником, щоби взув ось ті капці, оскільки підлога у помешканні холодна. Потім питимемо чай, вона вгощатиме гостя медом із їхньої пасіки, зібрали п'ять сортів. Потім гостю треба постелити чисту теплу постіль, запитавши, яку подушку він воліє — високу чи низьку, м'яку чи твердішу, і дати йому дві ковдри, щоби не змерз.

***

Ми сиділи в їхній кухні, пили чай. Люда розставила на столі піали, наповнивши кожна з них медом, зібраним цього року з їхньої пасіки. Мед у піалах був різного кольору та різної густоти, від світло-жовтого, прозорого та рідкого, майже як вода, до густого темно-коричневого, — залежно від того, з яких саме квіток бджоли збирали пилок, — акації, гречки чи конюшини.

Андрій розповідав про життя бджоляра, про секрети бджіл. Його пасіка є в спеціальному місці у районі Лук'янівки, де, виявляється, київські бджоларі зберігають свої вулики у зимовий період. Андрія до цієї справи колись залучив батько Люди, вже нині покійний, котрий займався різними промислами — і садівництвом, і бджолярством, і городиною. Андрій поступово втягнувся, і навіть знаходив у цьому своє задоволення, і як чоловік військового складу, звиклий до всього підходити серйозно,

розгорнув справжнісіньке домашнє господарство. У них у передпокої квартири стояли металеві бідони з медом, на балконі висіли в'язки сушених грибів, на підлозі рядком стояли банки з маринованими помідорами.

Наша вечірня розмова переходила з однієї теми на іншу, ми говорили то про бджолярство, то про політику, то про моє життя у Нью-Йорку, згадували однокурсників, хто ким став і хто де зараз.

— Вовка Бондаль воює в артилерії, ти ж пам'ятаєш Бондаля? Ну так, він же поставив у Фейсбуці своє фото біля установки САУ, коли на третій день після початку війни їхав захищати Київ. Відтоді на фронті, насипає кацапам артилерійських піз...юлей. Сашко Данилюк також воює, він у піхоті, командиром підрозділу, — розповідав Андрій.

— А що з Осадчим?

— Осадчий спився, став непробудним п'яницею. Натомість його дочка пішла далеко. Вона воювала ще з 2015-го року на Донбасі, чоловік її загинув на фронті. Потім вона очолювала різноманітні громадські комітети. Зараз у Лондоні працює в якомусь проєкті з європейської безпеки.

— Круто.

— Так... А я ось, бачиш, звикаю до статусу пенсіонера, — сказав Андрій посумнілим голосом. — коли мені стукнуло шістдесят, здав військовий квиток, отримав картку пенсіонера і... гадай, життя закінчилося. Не знаю, куди подітися. Від нічого робити недавно зв'язався із одним хлопцем із Тероборони, ми з ним встигли заприятелювати за той час, коли захищали Київ, він зараз також на Донбасі, працює у штабі. Запитав у нього, чи не потрібно їм там людини у прес-центрі, щоби готувати прес-релізи, писати офіційні повідомлення, загалом робити будь-яку штатну роботу. Я навіть згоден прибирати у них у штабі, — сказав Андрій і раптово замовк, втямив, що ляпнув щось не те, або ж останньою фразою випадково видав свій великий секрет.

— Ти розумієш, що він тепер задумав? — втрутилася Люда. — Він хоче їхати туди, на Донбас. І я ані на хвилину не сумніваюся, що він це зробить, обов'язково, — вона поправила окуляри і глянула на чоловіка впритул. Однак у її голосі не прозвучало ані докору, ані скарги. Вона просто вголос повідомила те, про що раніше тільки здогадувалася, а тепер вже була впевнена.

— Ну так, ну так... Хочу працювати у військовому прес-центрі, готувати прес-релізи, прибирати у штабі... — розгублено пробурчав Андрій.

— Отак, Юро, так ми й живемо, — продовжила Люда тим самим спокійним голосом, звернувшись до мене. — А що робити? Що робити? Ти сам все бачиш. Ми маємо триматися один за одного. Ми не можемо здатися. Москалів дуже багато, вони своїх людей не рахують, та й за людей їх не вважають.

Вона перейшла на українську, яка була для неї рідною, хоча і російською говорила без акценту.

— Ми з ними різні, між нами та ними немає нічого спільного. Хоч я і не історик, але мені те завжди було очевидним. Ще трохи чаю? — спитала Люда.

— О, бляха!

Після клацання у помешканні вмить стало темно.

— Знову відімкнули. Ну й добре, все одно вже пізно, скоро пора спати.

Андрій ввімкнув електрозберігач, павер-банк, який я привіз для них із Нью-Йорка, і двоє блакитних променів світла прорізали темряву.

— Гадаю, води також нема. Зараз перевірю, — Андрій підійшов до раковини та повернув кран. З горловини крана вилетів неприємний булькіт-звук, а води катма.

— От суки!

— Ну що ж, тоді пішли спати. Шкода, що комп'ютер не працює, знов не зможу зайнятися книжкою. У нашому житті тепер нічого не можна планувати, — Андрій прикро зітхнув.

Він почекав, поки Люда вийде з кухні, і сповістив мені, що в лазничці на підлозі стоїть невеликий ківш із водою, на випадок, якщо вночі захочу в туалет.

***

Я вже майже вкладався, одягнувши теплі спортивні штани і футболку і, збивши на дивані дві великі м'які подушки, коли в кімнату, тихо постукавши, увійшла Люда.

— Ми завтра вранці поїдемо на дачу в Бучу, бо ж сьогодні не встигли. Тобі там буде цікаво, там є на що подивитися. А нам треба звідти дещо забрати. То ж завтра встаємо раніше, годині о восьмій, гаразд?

— Так, звичайно.

Люда стояла, посміхаючись. Мені було видко її обличчя, ледь обведене світлом настільної лампи, що працювала від внутрішньої підзарядки. У Люди зараз був якийсь збентежено беззахисний вигляд. Я зрозумів, що вона хоче мені щось довірити, щось надто важливе, заповітне, можливо таке, що не казала навіть і чоловікові.

— Знаєш, я тепер шкодую, що ми колись вибрали Антона хрещеним батьком для нашого Максима, — зізналася вона. — Антон хороша людина, не жадібна, він давав Максиму на кожен рік його народження по сто доларів. До речі, він і зараз дав нам тисячу доларів, щоби ми купили і відправили Максиму все, що йому там, на фронті, треба з одягу і всього іншого. Розумієш, Антон — добрий чолов'яга, бізнесмен, але він поганий хрещений батько. Він у цьому не винен, він і сам зізнається, що в Бога не дуже вірить і не розуміє, навіщо треба ходити до церкви і за когось там молитися, якщо можна вирішити щось необхідне для людини не в церкві, а в будь-якому іншому місці, і не молитвою, втупленою у зображення на іконі, а конкретно справою. Я завжди шкодувала, що ми не попросили тебе бути хрещеним для Максима. Хоч ти і живеш далеко за океаном.

— Хм... Але ж я не похрещений. У свій час я цікавився християнством, але ніколи не був посвяченим.

— Так, я знаю. Хоча шкода. Я теж людина не церковна, до церкви почала ходити зовсім недавно. Ти розумієш, чи не так? Ось купила там іконку Богоматері і відправила йому на фронт, попрохала, щоби він поклав її в нагрудну кишеню своєї куртки... Я хочу тебе попросити дещо, дуже важливе, — сказала вона, понизивши голос і злегка

нахилившись до мене. — Молись за нього. Будь ласка, молись за нього.

Я не знав, що їй відповісти.

— Сьогодні вранці їх відвезли на позицію. Тому я до завтрашнього ранку не спатиму. Андрій теж не спатиме. Ми вдвох не заснемо, допоки він завтра не передзвонить нам, що в нього все гаразд.

Вона замовкла. У кімнаті стало так тихо, що чути було, як за вікном дме вітер, налітаючи на шибки.

— Андрій незабаром теж поїде туди, на Донбас, аби бути ближче до Максима. Він для цього намагається знайти собі роботу у прес-центрі, у штабі, шукає будь-які варіанти. Це для нього зараз найголовніше завдання, поставлене перед собою. Але я не затримуватиму його. Бо якщо Андрій буде ближче до Максима, то й мені буде спокійніше. Нам обом буде спокійніше. Розумієш?

— Так.

— Все це жахливо. Але що тут вдієш? Потрібно жити, і в жодному разі не потурати своїй слабкості, своїм поганим думкам та передчуттям. Інакше можна збожеволіти. І тоді все розвалиться, і людина, і сім'я, і все. Розумієш?

— Так.

Вона знову злегка усміхнулася.

— Дякую тобі. Дивись, я тобі поклала маленькі подушечки повздовж стіни, аби ти не змерз. Якщо не опалювати, то стіна стане холодною. Та роби так, як тобі зручно. Спи спокійно. Добраніч.

І вона тихо вийшла.

***

Максима я бачив востаннє п'ятнадцять років тому, коли приїхав до Києва зі своїм сином Давидом, аби він пару літніх місяців провів із батьками дружини на Дніпрі.

Ми тоді зустрілися з Андрієм та Людою, вони взяли зі собою свого молодшого сина, наші діти були ровесниками. Ми провели разом декілька днів, гуляли містом, спускалися у печери Київської Печерської Лаври, діти гойдалися на каруселях у парках, ласували морозивом у кав'ярнях. Давид і Максимко одразу порозумілися між собою. Люда з Андрієм від того були приємно вражені, оскільки їхній син досі був вкрай сором'язливою дитиною і, за їхнім визнанням, майже уникав контактів із однолітками. З Давидом, однак, відразу зійшовся, діти не відходили один від одного ні на крок і навіть впросили нас, аби Давид переночував у них. Я добре запам'ятав сцену, як вони обидва — усмішки до вух — їздили верхи на двох віслучках у парку відпочинку на Володимирській гірці.

Цікаво, що і Давид, і Максим цю зустріч добре запам'ятали. Після повернення до Нью-Йорку ми ще кілька разів організовували дітям телемости Скайпом. Але з плином часу мої контакти з Києвом ставали все рідшими і слабшими, як річка, гирло якої дрібніє на очах і ось-ось всохне.

Андрій та Люда не забували про день народження Давида і завжди справно вітали нас, батьків, з цією датою. А я, у свою чергу, вітав їх із дниною Максима, правда, був не

таким акуратним, як вони, траплялося, що забував.

Почувши від мене, що Максима відправляють на фронт, мій Давид зникнув чомусь, на його обличчі відбилася ціла гама найскладніших почуттів, від здивування та заздрості до переляку.

"Бу-у-у... Серйозна справа", — протягнув він, почервонівши.

Напевно, Давид тоді вперше усвідомив, що війна в Україні, яку він зрідка бачив за новинами і в Тік-Току в своєму телефоні, і дещо чув про неї від мене, це не лише підбиті рашистські танки, збиті гелікоптери чи зруйновані будівлі українських міст. То все картинки, як у кіно. А ось тепер справжній, реальний, живий Максим вирушає у це "кіно".

Довідавшись про те, що я їду до Києва, Давид купив для Максима наручний годинник "Invicta". Я в цьому не дуже петраю, на відміну від свого сина, буквально схибленому на годинниках. Я не запитував у Давида, скільки той годинник коштує і наскільки він добрий. Не сумнівався, що годинник тієї фірми зі світовим брендом входить до списку "*топових*", що з ними можна спускатися навіть на дно океану, і летіти в космос, і кидати їх у вогонь, вони все одно показуватимуть точний час.

З розповідей Андрія та Люди я дізнався, що їхній Максим мав проблеми зі серцем, після того, коли в десять років перехворів важким грипом. Грип дав ускладнення на серце, і хлопчина з тим жив. Він не вирізнявся атлетичною статуєю, навіть був трохи в'ялим і незграбним підлітком, але потім вельми постарався і привів себе у форму, відвідуючи спортивні секції.

— Взагалі то він мріяв стати військовим, але знав, що за станом здоров'я ця кар'єра не для нього, — пояснила мені Люда. — Його це сильно дратувало, але він таки надію не облишав. Незадовго до війни, коли всі навколо, окрім нашого президента, розуміли, що Росія ось-ось нападе і буде війна, Максим почав відвідувати спеціальні курси, де молодь готували до загонів Тероборони. Він відразу ж повністю віддався отій підготовці до війни.

А вже далі відомо, що з ним трапилось, і де він зараз.

— В нашого хлопця дух міцний, але серце, на жаль, слабеньке. В останній телефонній розмові він мені зізнався, що для нього важко рити собі окоп, коли їх привозять на вогневу, — додав Андрій, коли ми говорили про Максима та його проблеми зі здоров'ям. — Тепер зима, земля тверда, сніг. А рити окоп доводиться швидко, доки москалі не засікли і не накрили вогнем. Максим мені розповів, що коли він копає, то сильно потіє, а під кінець починає просто задихатися. Такі-то справи... Але, з іншого боку, чим глибший окоп — тим безпечніше, і менша ймовірність того, що тебе зачепить осколками. Це абетка війни.

Дочекавшись, коли кроки Люди за дверима вщухли, я вирішив оглянути інтер'єр Максимової кімнати, де я мав відтепер перебувати з тиждень, до самого від'їзду.

Під вагою моїх кроків порипували дерев'яні планки паркету.

На одній зі стін висів кумедний зелений удав, скручений кренделем, із висолопленим червоним ганчірковим язиком. Напевно, це одна із його улюблених

дитячих іграшок. (В мого двадцятирічного Давида, між іншим, в його кімнаті все ще лежить великий плюшевий ведмідь із очима-гудзиками). На книжкових полицях у кутку — підручники з історії Київської Русі, козацтва, про війни українців проти Речі Посполитої і Московського царства, про історію УПА. Художні книги, комікси, журнали про автомобілі — все переважно українською мовою, але є і російською чи англійською.

Так, незважаючи на всі невдачі в державному будівництві після розвалу Союзу, незважаючи на всі викривлення нової незалежної держави і всі ті потворні речі, які в надрах отієї архикорупційної держави творила влада, в Україні все таки виросло нове покоління. Навіть побіжний погляд на домашню бібліотеку Максима красномовно свідчить про те, що нова генерація українців дуже відрізняється від своїх "напіврадянських" батьків та "советських" дідів. Тому й не випадково вони зараз на війні, причому пішли туди самі, не чекаючи, коли їх покличуть.

Путіну ніхто не доповів про те нове покоління українців. Тому він і не здатен збагнути, чому з ним воюють, і чому його солдатів не зустрічають із квітами та паляницями.

Я підійшов до письмового столу із монітором комп'ютера з клавіатурою, де поруч лежали всілякі дрібнички, серед них і кілька порожніх гільз від патронів різного калібру.

А над столом на стіні — світлина в рамочці — білявий усміхнений підліток. Риси обличчя явно мамині. І погляд із пустотливими бісиками, такий, наче хлопчина метикував, яке б йому зараз бешкетство вчинити.

Я пильно роздивлявся оту світлину. "Як же мені, хлопче, молитися за тебе, га? Я не священник, не ребе. Не знаю, як мені за тебе молитись. Але я знаю одне: Бог не може і не повинен допустити, аби з тобою трапилося лихо".

Я вмотивувався на ліжку, накрився ковдрою з головою і відразу ж заснув.

***

Вранці я був розбуджений голосом Люди, що долинав із іншої кімнати: "У нас все тихо. Є і світло, і вода. Батареї опалюють. Хвала богу, все гаразд".

— Виспався? — запитала мене Люда, коли я вийшов із кімнати, застібаючи на ходу браслет годинника.

— Так. У Максимовій кімнаті дуже тепло і затишно, я спав без задніх ніг, як немовля у люлі.

— Цієї ночі не стріляли. Поїдеш до Нью-Йорка, так і не понюхавши пороху, — пожартував Андрій, сидючи за комп'ютером.

Обидва, Андрій та Люда, були явно у піднесеному настрої.

— Ми недавно розмовляли з Максимом. В нього все добре. Вони вже на відпочинку. Каже, що трохи застудився. Зрозуміло, провести добу в холодному окопі, у калюжах та під снігом! Головне, що цілий і неушкоджений, — додала Люда бадьорим радісним голосом. Усмішка не сходила із її обличчя.

Андрій теж усміхався, часто-густо погладжуючи свої вуса.

Вони виглядали відмолоділими на десять років.

Труп у Бучанському саду

І ось ми знову в авто, їдемо трасою, тепер вже у Бучу, де є дача Люди та Андрія.

Ми проїжджали вже знайомі контрольно-пропускні пункти з наметами, що охоронялися озброєними вартовими і були завішані захисним маскуванням. По обидва боки дороги темніли мішані листяно-хвойні ліси, все навколо було вкрите снігом.

Врешті-решт, ми в'їхали в Бучу — приміське мальовниче містечко, що потопало в гаях, парках та алеях. Іноді нам на шляху траплялися і звичайні старі дачі або непоказні хати місцевих жителів, позбавлені будь-яких естетичних надмірностей. Проте було і безліч нових будинків з оригінальною архітектурою, навіть по своєму вишуканих чи з претензіями на щось, з колонами чи портиками. У цій пишноті зовсім недоречно то тут, то там, чорніли напів-згарища.

— Зауважив, як авто підстрибує? Це означає, що тією дорогою йшла бронетехніка і розбила асфальт, — пояснив мені Андрій, збавляючи швидкість. Несподівано він натиснув на гальмо, зупинивши машину біля перехрестя, де на узбіччі стирчав із землі обрубок якогось дерев'яного стовбура. — Тут росла наша знаменита бучанська липа.

— Чим же вона прославилася? — запитав я.

— Зараз дізнаєшся. Отже, колись тут росла липа. Дерево було вже старе, могло звалитися від найпершого вітру. Всі говорили, що потрібно його спилати, аби уникнути нещасного випадку, щоб нікого, не дай боже, не розчавило. Зверталися навіть до місцевої ради, але, як ти розумієш, до справи так і не дійшло. Почалася війна, сюди увійшла бронетехніка москитів. Один їхній танк зупинився на цьому місці, мабуть, танкіст не знав, куди їхати далі. Чи, може, захотів подихати свіжим повітрям. Він відчинив люк і виліз назовні. І дерево раптом звалилося на нього. Уявляєш? Розчавило *москаля до ху...!* Один місцевий житель із вікна власними очима бачив оту сцену і потім нам усім розповів, — завершив Андрій свою розповідь, резюмуючи. — Навіть наша природа проти них.

Він завів двигун, і за декілька хвилин ми під'їхали до невисокого двоповерхового будинку за парканом.

— Наша дача. Не пам'ятаю, чи ти тут бував коли-небудь?— запитав Андрій.

— Так, один раз, влітку. Якщо не помиляюся, Люда тоді була вагітною Богданом. Пам'ятаю, ми всією компанією сиділи за столом на пленері, відзначали якесь свято, смажили шашлики та цмулили наливки, а її батько приносив і приносив нам щойно зібрані овочі та фрукти. А чому тут нема воріт? — здивувався я, коли ми підійшли до того місця, де мала би бути брама. Але замість воріт до високих стовпів були прикладені два великі іржаві шматі бляхи, посічені кулями та осколками снарядів.

— Щоб ти зрозумів, у нашому домі жили москалі. А справа, гадаю, виглядала ось так: коли вони взяли Бучу, один із їхніх екіпажів вибрав собі наш будинок для проживання. Їм просто було нехіть відчиняти ворота, вони в'їхали сюди на своєму бетеері, знесли ворота, почавили всі кущі, зруйнували дорогу до хати і сам ґанок. Наступного року мені доведеться тут все відбудовувати і відновлювати, — продовжував Андрій, відтягнувши притулену до стовпа вставню із бляхи і пропустивши вперед Люду

і мене, а потім і сам пролізши у щілину.

Ми опинилися всередині дачної ділянки. Вдома ми заварили та випили кави. Потім всі разом носили з підвалу до хати якісь-там коробки.

— Ось тут вони спали, — вказала Люда на розкладний світлий диван в одній із кімнат.

Цілий диван був у якихось темних каламутних плямах та розводах.

— Вони що, сцяти просто на диван? — запитав я.

— Не знаю. Я хотіла його викинути, але для цього його треба винести та замовити вантажівку, щоб його вивезли. Пробувала його відчистити, нічого не виходить, — скаржилася Люда. — Коли ми сюди повернулися, після того, як їх тут уже не було, то я звернула увагу, що всі стіни вдома внизу були в чорних смугах від їхніх чобіт. Не знаю, навіщо вони гамселили стіни чоботами? Може, вони були постійно п'яними? Чи це у них вважається особливим шиком — бити по стіні чобітьми? Напевно, вони так били по стінах в себе в казармах.

— Саме так, — підтвердив Андрій.

— Уяви собі, вони з'їли все, що в нас тут було — всю крупу, всю сухофрукту, випили весь чай, з'їли все, навіть гнилу картоплю. Бо їм не було чого жерти. Тут на підлозі, коли ми приїхали, повсюди валялися порожні обгортки одного і того ж печива, вафель та цукерок, вони те сперли з кондитерської крамниці неподалік нас.

— Нещасні хлопчики, вони були голодними, — іронізував Андрій. — А ось навіщо вони прострелили мій лептоп, не збагну я, — Андрій взяв зі стола лептоп, прострілений наскрізь у центрі двома кулями.

— Ти собі не уявляєш, який тут після них стояв сморід! Скільки би я тут не мила, не відшкрябувала після них, все надаремно, не можу тобі передати! Цього літа ми мало що встигли, лише прибрали трохи і заклипи розбиті вікна. Наступного року нам доведеться лагодити і стелі, бачиш, як вони продірявлені кулями, і стіни, потріскані від вибухів, все доведеться відновлювати, відбудувати ґанок, заново викласти доріжки, винести звідти все, що про них нагадує — як диван, так і розбиті стільці. І знову все вкотре перемити!

— Так, буде мені робота цієї весни, — посміхнувся Андрій.

— Андрійку, а що робити? Треба ж все привести до ладу.

— А я хіба сперечаюся? Я просто констатую факт, — відповів Андрій.

Ми вийшли з дому, збираючись їхати назад.

— Ось там валявся труп москаля, — несподівано повідомила Люда, показуючи рукою на місце в саду біля паркану.

— Серйозно?

— Та так. Знаєш, як те трапилося? Коли в Бучі точилися бої, їхня бронетехніка поперла дорогою, що неподалік від нашого будинку. Але до того наші встигли той шлях пристріляти. Кацапи увійшли всім гуртом, і наша арта їх тут же й накрила. Ти, напевно, бачив ту знамениту знимку, де на дорозі в Бучу стоїть розбита колона бронетехніки орків?

— Так, звісно ж, пам'ятаю, ту знимку. Щоправда, на ній мені не все було зрозуміло: як так могло трапитись, аби на одній короткій ділянці дороги в невеличкому підліску стояла аж ціла дюжина понівечених танків та бетеерів. Тепер тільки все більш-менш ясно, — відповів я.

— А ось і закінчення тієї історії. Коли наша артилерія їх накрила, боеприпаси всередині їхніх танків та бетеерів вибухнули, і військових, що сиділи там всередині, порозкидало в різні боки. Деякі з них розлетілися на шматки, туди ноги, туди руки, а до нас на ділянку залетів цілий москіт. Впав ось тут попід парканом. Ми тоді були в Києві, а наш сусід залишався у Бучі. То він мені дзвонить і каже: "Людо, у вас у садку труп москаля валяється. Просто, аби ти знала". Та ясно ж, думаю. І що мені було робити? Як його винести? Сусіда просити про таке незручно. Довелось почекати. Коли наші їх із Бучі вибили, ми з Андрієм приїхали сюди, зателефонували Теробороні, і труп забрали. Ось так.

Прихопивши коробки, ми з Людою пішли до машини, а Андрій залишився, затуляв бляхою тимчасові ворота.

— Вони тут у Бучі багато горя принесли, — продовжувала Люда. — Ти, либонь, знаєш які звірства вони чинили, причому не тільки кадірівці чи буряти, але й росіяни. Між ними немає різниці, вони всі однакові. Наш сусід весь час окупації жив у холодному підвалі свого будинку, вони вигнали його до підвалу і змушували його прислуговувати їм. Багато мешканців ховалися від них по підвалах, боялися виходити надвір. До речі, пригадуєш Сашка Шульгу? Він із вами навчався в університеті. В нього тут, у Бучі, також дача. Так ось, він просидів у підвалі безвилазно сімнадцять днів, щоб не потрапляти їм на очі. Кацапи обшукували і допитували тут усіх чоловіків, навіть роздягали їх і дивилися, які у них наколки. У кого виявляли наколку з українськими символами, то вбивали, причому жорстоко вбивали, з тортурами. Гвалтували жінок. Усім жителям було заборонено виходити на вулицю самовільно, без дозволу. Наш сусід бачив, як вони одного разу розстріляли жінку, котра вийшла з дому до крамниці. Просто так — гатили у спину, її труп лежав на дорозі декілька днів... Скажи, невже таке можна пробачити? — вона накоротко замовкла. І поправивши окуляри, подивилася кудись вперед і вимовила тихим, але твердим голосом: — Віриш чи ні, але в мене нема ненависті до них, нема навіть погорди. Є тільки одна *огида*.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Нове старе місто

Один із днів я вирішив провести на самоті, заодно давши друзям змогу відпочити від моєї персони. Зранку й до вечора я просто валандався містом — проїхав у метро старими й новими гілками, повештався крамницями, посидів у кав'ярнях.

За цей час я вже звик до вигляду протитанкових їжаків на тротуарі біля переходів у метро. У тих районах, де була електрика, все працювало, як завжди, а де не було електрики, гули мобільні генератори, що стояли при входах у магазини.

Я був приємно здивований не лише великою кількістю товарів по крамницях — продуктів, одягу, електроніки (причому, відомих європейських та американських

брендів), а й чистотою, і зручною системою розрахунків. А головне — рівнем обслуговування.

За своїми старими уявленнями, я очікував побачити за прилавками магазинів крикливих тіток із їхнім професійним хамством радянських чи пострадянських продавчинь. Куди ж вони поділися, всі оті звірюки за прилавками і в касах, що ображали нещасних покупців, котрі були готові терпіти будь-які приниження заради консервної банки кільки в томаті? Канули оті звірюки у Лету радянської історії!

Зараз у крамницях Києва за прилавками стояли переважно молоді, стильно одягнені жінки, котрі, на щастя, і поняття не мали, ким були їхні попередниці. Нинішні продавчині були привітні та ввічливі. Якщо я звертався до них російською, відповідали російською, звертався українською — відповідали українською.

Подібних приємних змін у дрібницях я зауважував безліч разів і повсюди у місті — як у крамницях при обслуговуванні клієнтів, так і в транспорті, у спілкуванні людей між собою. І це — незважаючи на ракетні обстріли та повітряні тривоги, на стреси, на постійні відімкнення світла. Я виїжджав із Києва давно, коли ще зміни у сфері послуг та побуту лише розпочиналися. Тим разючішим для мене тепер був контраст.

Загалом, Київ справляв враження сучасного східноєвропейського міста з багатостолітною історією, такого, як, скажімо, Краків чи Прага, міста, що безповоротно порвало зі своїм радянським минулим.

Пару слів про овечок і курей

Ми з Тарасом відвідали меморіальний парк жертвам Бабиного Яру. В самому парку було безлюдно і безгомінно. Все там оглянувши, ми неквапом попростували до виходу. Цей меморіальний парк був у лісі, у прогалинах між деревами виднілися засніжені схили пагорбів. На гірках дітлахи влаштували ковзанки.

— Ну що, юдею, втамував душу? — запитав Тарас, припаливши.

— Так, відповів я.

Нахилившись, я взяв із землі грудку снігу. Розтер її в долонях і потім витер нею своє обличчя.

Багато моїх предків, рідні бабусі Хани — її батьки, брати і сестри, — всі були розстріляні тут, у Бабиному Яру. Те ж саме випало і на родину мого діда Йосипа.

— Знаєш, я довго міркував над тим, чому десятки тисяч київських євреїв добровільно прийшли до Бабиного Яру. Кажуть, вони й гадки не мали, що їх тут розстріляють. Але я впевнений, що якась частина з них таки здогадувалася, що їх покликали для страти. І все одно прийшли. Знаєш чому?

— Чому?

— Вони були рабами, у їхніх генах залишалося рабство їхніх предків. Багатостолітнє рабське становище в царській Росії привчило їх до думки, що вони ніщо і звати їх ніяк, — я недовго помовчав. — Але мене цікавить іще одне історичне питання. Досі не можу збагнути, чому після революції радянські євреї так активно поперли до лав НКВС та інших каральних органів? Адже не секрет, що радянські євреї доклали руку і до Голодомору, і до знищення української інтелігенції — спочатку на сході, а потім і на

заході України. Не можу втямити, як таке могло трапитись, що містечкові євреї, котрі поколіннями вивчали Тору і ніколи не пов'язували себе із тероризмом, принаймні, переважно виховувалися у сім'ях та синагогах на поняттях справедливості та милосердя, і якщо когось різали, то тільки курей на іудейські свята, так от, навіщо оті євреї раптом завзято почали вступати в радянські каральні органи і так "яскраво" там себе проявили? Звідки те все? Хто навчив їх такої жорстокості, звідки у них виникла така тяга до садизму?

— Гарно все виклав, а найголовніше — по суті. Твої родичі-їудеї в ті роки добряче постаралися, замордували з декілька і моїх предків у підвалах Лук'янівської в'язниці, мого двоюрідного діда Івана з дружиною. Євреї не безневинні овечки та не святі. Так, були серед них праведники, але й були кати.

Запалювання свіч

Напередодні свого від'їзду до Нью-Йорка я потрапив на вечірку (party). Одна з моїх колишніх однокурсниць, із котрею я колись приятелював і недовго працював разом в одній школі після закінчення університету, мала день народження. Свій приїзд до Києва я намагався не афішувати, маючи намір якомога більше часу провести із найближчими друзями "першого кола", проте звістка якимось чином розійшлася і серед інших однокурсників, котрі зараз жили в Києві і теж хотіли б зі мною побачитися. Загалом, все збіглося дуже доречно, ми об'єднали два заходи в один — день народження і зустріч однокурсників.

Ми сиділи за великим широким столом у просторій кімнаті. Серед запрошених були ті, кого я добре знав, і ті, кого бачив уперше. Прийшли всі мої близькі друзі — Тарас із Наталкою, Андрій із Людою, Антон. Влад теж хотів приїхати, але в нього зранку з'явився біль у грудях, тому він залишився вдома.

Виголошували тости, господиня пропонувала все нові страви. Ми обговорювали різні теми — рецепти консервування маслюків, та де їх цього року збирали (господар дому був грибником), з якого винограду готують чачу, і чи можна десь купити чачу в київських крамничках (дружина одного із гостей була наполовину грузинкою, тож привезла кілька пляшок чачі зі своєї нещодавньої подорожі до Грузії). Говорили, звичайно, і про війну.

Біля мене сиділа Тарасова жінка Наталка, взявши наді мною серйозну опіку. Вона чомусь зробила висновок, що я *"у побуті дуже непристосована людина, котру не можна залишати одну"*. Тому вона накладала мені їжу в тарілку, радила, чого б ще спробувати, і тихенько повідомляла, хто є хто із гостей, кого я не знав і бачив уперше.

Цікаво, що тепер у помешканні дві мови — українська та російська — звучали абсолютно рівноцінно. Всі, хто сидів за столом, розуміли обидві мови, просто одним було легше розмовляти українською, яка була їхньою рідною, іншим російською. Оця ідеальна двомовність для мене теж була новою. Адже коли я давним-давно виїжджав із Києва, у місті було рідко чути українську. Тоді це вважалося чимось стидобним, українська мова у столиці України більшістю *"корінних"* киян сприймалася як мова *"жлобів"*, що залюднили столицю зі села, селюхів, людей неосвічених, що *"не умелі"*

глаголять на нормальном языке"... Та і сам я колись — чого приховувати?! — теж так вважав.

Все це, однак, було вже в минулому, далекому чи близькому, де з надлишком вистарчало пропаганди, національних забобонів та свідомої державної політики нацьковування народів та різних верств населення між собою. Війна все оте змила, мов брудну піну. Принаймні, зараз у Києві "ворожнечі" мов не було й близько, я цього ніде не помітив. Можливо, тому, що на перший план вийшли цілком інші потреби, людей вже звиряли іншими мірками, цінували за іншими якостями і за інші вчинки. Патріотизм і любов до Вітчизни зараз визначалися не тим, якою мовою ти говориш, точніше, не це було головним критерієм.

І тим не менш, на київських вулицях і в домішках саме "мова" тепер звучала цілком природньо, через століття забуття та насильного зросійщення, повертаючи місто до його українських витоків.

Зараз при застіллі ми менш за все обговорювали політично-історичний аспект цієї війни, хоча тут і зібралися історики, а їм вже сам бог велів. Але чомусь на глобальні геополітичні теми ми говорили мало.

Один із гостей (я його не знав і бачив уперше) несподівано зізнався, що в нього кілька місяців тому почалася сильна депресія, він і не підозрював, що депресія може так протікати. Історія така: його дружина із молодшою донькою як біженці на початку війни опинилися в Англії, влітку вони приїхали до Києва, декілька місяців вся родина була разом, а восени жінка з дочкою знову повернулися в Англію. Його ж із України не випустили — мобілізаційний вік. Старша донька виїхала до Львова продовжувати навчання у Львівському католицькому університеті. Він знову залишився сам. Сумував за всіма, особливо за молодшою, хоча вони і спілкувалися щодня Фейсбуком. Потім у нього почалося безсоння, пізніше несподівано стало боліти серце. Цікаво, що на перший погляд отой чоловік справляв враження зовсім "звичайного", навіть простакуватого, який не належить до категорії "найвразливіших", із підвищеною чутливістю.

— У мене серце розболілося так, що я не сумнівався, мені пиз...ць, — розповідав він. — Пішов до кардіолога. Зробили всі тести — нічого не виявили. Сказали: "Парубче, та в тебе серце сильніше, аніж у бика". Виписали пігулки від депресії. Але і пігулки мені не допомагали. Я ні з ким не волів бачитися, мене навіть стали відвідувати дурні думки покінчити зі собою. На щастя, допомогли друзі, — вони тягли мене і на шашлики, і на риболовлю, і в кав'ярні, дзвонили щодня. Одним словом, викарабкався.

— Так, ми всі тримаємося, не ламаємось. Ми незламні. Ось, Юра, приїхав із Америки, запевняє нас, що вся Америка нами захоплюється. Приємно таке чути, — приєдналася до розмови одна із жінок (як мені прошепотіла на вухо Наталка, ця жінка — подружка господині-іменинниці, психіатриня за фахом). — Але все не так просто. Адже кожна людина має свій психологічний ресурс, свої психологічні бар'єри, а вони не є безлімітними. Ви думаєте, наші військові — зі заліза? А дзуськи! Мене як психіатриню іноді просять оглядати військових ув одному шпиталю під Києвом. Вони

потрапили туди з різних причин, переважно через поранення чи контузії. З ними дуже важко працювати. Повідомляю, багато з них у тяжкій депресії, і не лише через поранення. Серед них є такі, хто глибоко розчарований поганим постачанням чи браком зброї, крадіжками та іншим свинством, що твориться в тилу. Не всі із тих хлопців хочуть повертатися воювати, мріють про те, як скоріше відновитися і повернутися додому.

— Але серед них є й такі, котрі хочуть якнайшвидше встати на ноги і повернутися у стрій, чи не так? — запитав її хтось із гостей.

— Так, безумовно. Є й такі, — підтвердила вона, глибоко зітхнувши.

***

Швидко сутеніло.

Ми вийшли з нею на балкон. Вона накинула собі на плечі довге чорне пальто. А я залишався у своєму чорному светрі.

Вона була в чудовій формі як на свої п'ятдесят три роки, струнка, хіба що талія не така тонка, як раніше. Стріли чорних брів над жагучими *карими очима*, — чверть століття тому, коли ми з нею бачились востаннє. *Чорні брови, карі очі...*

Я відразу ж їй це сказав як комплімент.

— Ти теж мало змінився за ці роки, — відповіла вона, припаливши.

— Я чув, ти захистила дисертацію, справді? — запитав я.

— Так, тепер викладаю історію в Могилянці. Але через війну та відімкнення електрики сам розумієш, яке те навчання! Навіть в онлайн, буває, не так легко налагодити більш-менш відповідні заняття: то у студентів вдома нема світла, то в мене. Ми ще цього не усвідомили, але в Україні в системі освіти виникає колосальний провал у цілого покоління — спочатку коронавірус, два академічні роки навчалися в онлайн, відомо, що це було за навчання. А тепер через війну взагалі повна *дупа*, — вона випустила цівку диму, що одним помахом розчинився в холодному повітрі.

Я глянув на її обличчя у профіль. І раптом зловив себе на думці, що вона дуже схожа на мою дружину, подібний типаж лиця із правильними рисами, навіть носик — такий же маленький і трішки кирпатий, і фігурою, і зростом обидві дуже подібні. Треба ж таке!

Крізь вікна зашкленого балкону з чотирнадцятого поверху нам відкривався чудовий краєвид міста. Дорогами лився нескінченний потік вогнів від фар автовок. Вдалині темнів Дніпро, над яким нависали кручі правого берега зі золотими банями Печерської Лаври.

— Ти вийшла заміж? У тебе є діти?

— Так, двічі була одружена. Двічі розлучилась. Синові двадцять п'ять років, живе окремо. Дуже хвилююся, що його прикличуть і відправлять на схід країни, — вона спохмурніла, зітхаючи. Але вмить відігнавши погані думки, зиркнула на мене і лагідно усміхнулася. — А ти, Юрасю, молодець. Багато чого досяг ув Америці. Викладаєш у нью-йоркському коледжі, причому англійською мовою. Навчаєшся в аспірантурі. Ще й підробляєш парамедиком. Молодець.

— Ось мій син, диви', — я витягнув із кишені мобільник і з гордістю показав їй світлину сина.

— Подібний до тебе, як дві краплі води. Просто вражає, настільки подібний! — сказала вона, понизивши голос. Потім розтулила рот і ледь скривила губи.

Я бездоганно пам'ятав оцей її вираз, коли вона отак хитрувато-лукаво-грайливо, із багатозначним натяком — викривлювала уста перед тим, як випалити щось — *просто в очі*.

— Знаєш, чому я тоді не погодилася вийти за тебе заміж? Нині можу відкрити тобі всю правду.

— І чому ж?

— Через твою матір. Так, так, саме через маму. Я її бачила лише раз, пам'ятаєш, коли ти привів мене до себе в гості, нібито переодягнутися і взяти парасольку, а насправді ж, познайомити з батьками? Поки ти там вовтузився у кімнаті, я сиділа в кухні за столом, і твоя мама сіла поруч. Вона запитала, як мене звати, і як ми з тобою запізналися. Потім вона пронизливо обдала мене поглядом. І все, — я одразу ж збагнула, що твоя мама мене не сприйме, що я для неї завжди буду чужою, можливо, тому що я українка, а ти єврей. Або ж — тому що я прийшла в її дім, щоб *умикнути її сина*. Моя інтуїція мене ніколи не підводила, і тоді вона мені підказала, що ця жінка мене ненавидітиме завжди і зіпсує все моє життя.

— Ти серйозно? — я не вірив своїм вухам.

— Так.

— Гм-мм... — я не знав, що їй відповісти.

Сказати їй, що моя мама, як майже кожна єврейська мама, просто мріяла, аби я оженився? (У цьому випадку за свого старшого сина Сеньку, неодруженого на той час, мама чомусь турбувалася значно менше, аніж за мене). Для мами вже було не так суттєво, якої національності буде моя дружина — українкою, росіянкою, татаркою чи циганкою — будь-ким, лиш би згодилася вийти за мене заміж. Мама згоджувалася б навіть мовчати, навіть не навідуватися до нас, якщо б її попросили, піти на будь-які жертви заради того, аби в синів склалося гарне сімейне життя. Але того дня в очах моєї коханої дівчини, з котрою я хотів одружитися, моя матінка видалась їй ледь чи не чудовиськом, мегерою, злісною свекрухою. Незабаром після того наші стезі розійшлися. І от зараз, через двадцять п'ять років, я дізнався про справжню причину нашої розлуки. Нема слів.

— Ну що ж, вважай, твоя інтуїція тебе не підвела. Ви, й справді, хто зна, чи знайшли би спільну мову.

— Як бачиш, — підвівши стрілки брів, вона зморщила ніс, зробивши сильну з натяжку, і погасила сигарету об попільничку на столі. Знизала плечима. — Нумо, пішли! Бо ще подумают, в нас із тобою військово-польовий роман.

***

— От бляха!

— Аякже!

— Це аби ми не розслаблювалися! — пролунали вигуки, коли у всьому помешканні згасло світло.

Тут же спалахнули ліхтарики у мобільних телефонах. Господиня, кудись відійшовши, вмить повернулася із якимось осяйним обручем на голові. Господар увімкнув гірлянду жарівочок, під'єднану до невеликого акумулятора.

— Подавати солодке? Хто буде каву? Хто чай?

Жінки стали вивільняти стіл перед десертом.

— Боже мій, не вірю, що ти вже завтра від'їжджаєш, — сказала Наталка, коли я знову сидів поруч неї за столом. — Мій Тарас знову мучитиметься після твого від'їзду. Ти собі не уявляєш, як він страждав колись після твого першого відльоту в Америку. Потім зник. Мені тепер здається, ти взагалі нікуди не виїжджав, ні в яку Америку, а завжди був із нами.

— Мені також так здається. Зараз я відчуваю, що є в колі родичів. Може, тому, що ми випили надто багато "Перцівки" і чачі.

Андрій і Люда, що сиділи навпроти, про щось тихо перемовлялись. Андрій показував дружині свій телефон. Люда, забравши від нього телефон і поправивши окуляри, вступила туди очима, щось тривожно читаючи. Потім повернула телефон чоловікові і, перехопивши мій погляд, усміхнулася, але якось сумно.

— Бідолашна Люда, — прошепотіла Наталка, нахилившись до мене так, аби ніхто, крім мене, її не чув. — Якби мій син зараз був на фронті під Бахмутом, я би, напевно, потрапила до божевільні. А Люда залізна, тримається. *Незламна*. Мені так її шкода...

— Егей, годі вам шепотітися. Ви хоч знаєте, що сьогодні перший день Хануки?— зненацька вигукнув Тарас. — *Прошу пана внести менору!*

У кімнату ввійшов чоловік іменинниці з маленькою бляшаною менорою та коробкою свічок у руках.

— Це ж треба, який збіг! Як нам поталанило, *браття*, що зараз серед нас є справжній іудей, можна сказати, майже ребе. Він зараз запалить для нас менору, — урочисто оголосив Тарас у театральній манері. — Тільки дивись, друже ребе, обережно, не влаштуй нам тут пожежу.

Може, в інший час таке виглядало би смішним, карикатурним, якимись п'яними пустощами. Але чомусь у цій напівтемній кімнаті всі відчули — те, що зараз відбудеться, матиме глибоке значення. І для кожного зокрема, і для всіх разом.

Мені теж передалося відчуття важливості події.

— В цьому житті випадковостей не буває, все має свій сенс. Особливо сьогодні.

Постав її сюди, — доручив я Тарасові, мені стало ясно, куди зараз змістився центр загальної уваги.

Коли Тарас поставив семисвічник на стіл, я встромив у кожную його лунку по свічці.

— Ярмулка. Дайте мені якусь шапку чи кепку, покрити собі голову.

І ось небагом вже я нап'яляю собі на голову принесену світлу шапочку у формі тубетійки (ймовірно, то і була, власне, тубетійка). Потім взяв у Тараса запальничку.

Запанувала дивна сакральна тиша.

Перед тим, як запалити свічку, я раптом... промовив молитву. Експромтом. Вірніше, говорив не я, а молитва сама говорила через мене.

Я дякував Богові за все, що Він дарує нам, за всі блага, які Він нам посилає, за все добро, яке Він робить для нас. Я не сумнівався ані на мить, що кожне вимовлене слово зараз — сама істина.

Від початку війни я нічого не хотів чути про Бога, не хотів думати про нього. Впевнений, що не я один такий, чия релігійна віра в Бога, у Його справедливість чи милосердя, була підірвана у своїх засадах цією війною. І досі не можу знайти відповіді, як євреї зуміли зберегти віру в Бога після Майданека чи Аушвіца. Я не знаю, як вірити в Бога — і в якого Бога — після Бучі, Бородянки, Маріуполя?

Але зараз, сам не знаю, чому, я звертався до Всевишнього із подякою у серці.

"Зміцни нас, наше тіло і наш дух, аби ми вірно служили Тобі. Ми знайдемо в собі сили все витримати, пройдемо через будь-які випробування для того, щоби дякувати Тобі і славити Тебе. Колись давно Ти створив диво, допоміг євреям розбити стократну армію поганців-ворогів і очистити від них Єрусалим. Ми віримо, що Ти і зараз твориш диво, допомагаючи нам перемагати ворогів...".

Якось мимохідь, ніби десь на краю моєї свідомості, миготіли картини зі засніженого Берковецького цвинтаря, і Бабин Яр, і Буча з масовими похованнями, і могила мами у Нью-Йорку. Я згадував і свого сина Давида, що дав мені на дорогу шестикутну зірку на ланцюжку, і Максимка під Бахмутом... Я знав, що ця земна юдоль сповнена стражданнями і злом. І всі, в дану мить зібрані у цій кімнаті, теж це добре знали.

"Ми завжди будемо дякувати Тобі і славити Тебе, і любити Тебе повсякчас більше, аніж ми любимо себе чи своїх рідних та близьких...".

Злочинниця

— Ну ще! Ще! Ще! — просила вона, міцно обхопивши мене за шию і обвивши своїми ногами мою спину.

— Ах, ха, ах... — я важко віддихував, цілуючи її шию, її гарні груди, що зберегли пружність і форму.

...Потім, втомлені, ми лежали в ліжку і розмовляли. Була вже третя година ночі, але спати не хотілося. Я гладив її стегно, а вона цілувала мене за мочку вуха і шепотіла: "Юрася, ... рася, рася...", все, як було колись, чверть століття назад.

— Юрасю, приїжджай до нас опісля перемоги. Викладатимеш у нас історію, тебе любитимуть наші студенти, українською ти володієш, англійською теж. Ти станеш тут зіркою. Ми навіть можемо спробувати задля експерименту, аби ти з Америки прочитав пару лекцій моїм студентам в онлайн. Не знаю, щоправда, як це вдасться технічно, через різницю в часі та через перебої зі світлом. Тож приїдеш до нас опісля перемоги?

— Не знаю. Поживемо, побачимо.

— Хочеш почути правду? — запитала вона інтригуючим тоном. — Я ніколи не спала з одруженими чоловіками. Це для мене було табу, червоною лінією, яку не можна переступати. Ти став першим. Мені соромно, що я на таке пішла. Ти одружений, в тебе гарна жінка, я зазірала на твою сторінку у Фейсбуці і бачила там її світлини. Вона тебе

дуже кохає?

— Так, думаю, так.

— Навіщо ми це зробили? Я почуваюся злочинницею. А ти?

— Ще гірше.

Вона сіла, подивилася у вікно, заклеєне повздовж смужками білої стрічки, щоби запобігти розлітанням друзок скла під час ракетного обстрілу.

— Я не хочу, аби ти їхав. Не хоч у, аби ця казка закінчилася, щойно розпочавшись. Я взагалі не можу повірити, що все це правда. Що ти приїхав сюди, під час війни, незрозуміло навіщо. А я пішла на цю вечірку теж невідомо чому. Точніше, все зрозуміло, я йшла, бо мене запросили, і тому, що хотіла уздріти, яким ти став. Але дорогою я собі дала слово — жодних "лівих" ходів із мого боку не буде, ні-ні, ні в якому разі, я на таке не піду, — вона на мить замовкла. — Якщо чесно, я ні з ким не спала з початку війни. Навіть не хотіла. Війна вбила в мені всі бажання навіть на це... Але коли ми вчора стояли з тобою на балконі і розмовляли про твою маму і наш нездійснений шлюб, я раптом подумала: "А-а, дідько з тим всім, з усіма моїми принципами, нехай все йде до біса! Я хочу його, хочу провести з ним хоч одну ніч, бодай-би одну". Розумієш?

— Розумію. Намагаюся зрозуміти.

— Я втомилася від постійної напруги, від почуття тварини, котрій постійно треба боятися та ховатися, боятися та ховатися, — вона знову помовчала. Нахилившись, несподівано поцілувала мене і тихо вимовила. — Будь ласка, не гнівайся на мене. І не жалій мене. Обіцяєш?..

ЧАСТИНА П'ЯТА

"Звідки пан родом?"

На вокзалі мене проводжали Тарас із Наталкою та Андрій із Людою.

У вокзальному кафе ми вихилили по чарці горілки та попрямували до виходу на платформи.

Велика кількість військових — майже як цілий підрозділ, з автоматами та речовими мішками, стояла на одній із платформ, чекаючи свого потяга. Деяких проводжали батьки чи дружини. А решта були без нікого, — зібравшись у гурт, вони палили, голосно розмовляли і голосно сміялися. Серед них були й зовсім молоденькі, безвусі ще, ну просто діти. Мою увагу привернули й дівчата: теж у військовій формі або у формі військової поліції, з автоматами та речовими мішками біля ніг.

Підійшов мій потяг. Ми міцно обійнялися з Тарасом та Андрієм. Я пообіцяв, що обов'язково приїду на *перемогу*, їсти червоний борщ. Я відчував, що сльози навертаються на очі, тому поспішив на сходи до свого вагону.

Наталка з Людою вирішили не залишати мене без опіки до останньої хвилини. Вони зайшли за мною у вагон, щоби переконатися, що там нормально, затишно, що моє крісло вільне, і є місце для валізи. (Це був сучасний експрес-потяг, але мій вагон мав тільки сидячі місця).

Я розцілував на прощання Наталку, котра розплакалася і попросила обов'язково написати, як доїхав, а також передати велике вітання моїй дружині та синові і сказати

їм, що чекають на нас усіх у гості після перемоги. Ще раз подякував жінкам за їхні подарунки — футболки, рушнички з українською символікою, вишиванки для всієї родини, а для моєї дружини ще й сукня із ручною вставкою. До речі, в моїй валізці лежали ще й передані Людою сухофрукти і горіхи з їхньої дачі у Бучі. Люда хотіла передати і мед з їхньої пасіки, але я впрохав її не робити цього, бо якщо мед розіллється, то змушений буду викидати все разом із валізою.

Потім я обійняв Люду, міцно поцілував її в уста. Хотів щось сказати їй про сина на фронті, але всі важливі слова вже були сказані, а інші не мали жодного значення.

Жінки вийшли. Усі четверо друзів стояли на платформі навпроти мого вікна, ми підморгували один одному, робили останні знімки через скло. Врешті-решт, потяг рушив. Я зняв куртку і сів у крісло, влаштовуючись зручніше. Поставив на відкидний пластиковий столик пляшку води. За вікном замигтіли вагони на відстійниках, потім невисокі будівлі технічного призначення, переліски. Колеса тихо постукували, кондиціонери напускали в теплий вагон струмені свіжого повітря.

Насамперед, я вирішив почитати книгу "Історія одного міста" Салтикова-Щедріна, — взяв її зі собою із Нью-Йорка, аби перечитувати під час мандрівки. Колись вона мені подобалася, до того ж видання книги було високої якості, зі золотистими літерами, тисненими на червоній палітурці. Під час свого перебування у Києві, звичайно, я її жодного разу не розгортав, а зараз вирішив зайнятися читанням, тим паче, була лише восьма година вечора, зарано ще спати.

Увімкнувши ліхтарик над головою, я приступив до відомого роману класика російської сатири. Але чомусь зараз цей роман із першої ж сторінки не викликав у мене нічого, окрім роздратування. Мені було зовсім не цікаво і навіть дещо огидно читати роман про місто Глупове, — письменник виливав свою жовч сатирика, витончуючи свій розум описом Глупова та глупівців, котрі символізували, за задумом Салтикова-Щедріна, всю Росію з її безглуздом, потворним і напівзвірячим життям.

Але навіщо описувати життя ідіотів? Чи варто на таке витратити сили, час і талант? Хіба воно цікаво — дізнатися, до якого ідіотизму та варварства доходять глуповці у своєму нікчемному житті?

Я відклав книгу, вирішив залишити її "на згадку" комусь із прибиральників потяга, якщо той, звісно, захоче її взяти і хоч якось утилізувати, хоча би заради гарної палітурки, а не викине одразу ж у сміттєвий бак.

Потім я задрімав під монотонний стукіт коліс. Зрідка потяг зупинявся, у динаміках чоловічий голос повідомляв про зупинку в черговому населеному пункті, — попереджали, що потяг стоятиме п'ять-десять хвилин. І ми вирушали далі в напрямку польського Перемишля.

Вагон був напівпорожній, серед пасажирів переважали жінки різного віку із дітьми, чоловіків значно менше.

Я напівдрімав, іноді прокидаючись, дивився крізь вікно на мигання станцій, засніжені ліси та села. Намагався знайти відповідь на просте запитання — навіщо оця війна? Так, можна знайти безліч політичних, економічних та історичних пояснень,

чому Росія напала на Україну. Але всі оті численні тлумачення не давали відповіді на головне запитання: як можна було без запрошення вторгнутися в чужий дім, грабувати там, гвалтувати, вбивати? Руйнувати міста і села, знищувати школи, лікарні? Адже таке не вкладається у голову нормальної людини. Не вкладається — і все. Це може збагнути лише глуповець, житель Глупова, ідіот, напівдикун-напівкретин. Нормальна людина такого втямити не може.

За цю подорож в мені багато що змінилося, — у моєму розумінні історії, життя, людей, себе самого. Нехай навіть я приїхав як турист та історик, погостювавши у друзів два короткі тижні! А вони у війні живуть вже довгі десять місяців.

Дружина з Нью-Йорку відправила мені повідомлення Вотсапом, запитувала, чи я вже в дорозі, і чи все окей. "Так, все гаразд. Їду додому". Час від часу я продивлявся на великому екрані під стелею вагона мультфільми та рекламні ролики.

Потім у динаміках оголосили, що до кордону залишається дві години, що під час перевірки документів на митниці у потязі будуть зачинені всі туалети, і буде заборонено залишати свої місця без дозволу. "Наш поїзд іде без запізнень. Однак час прибуття до кінцевого пункту, до Перемишля, залежатиме від того, скільки часу займе митниця".

Ідемо за розкладом. Чудово. Отже, я не даремно відмовився від квитка на прямий зворотній автобус із Києва до Кракова, вирішивши їхати потягом до Перемишля, а потім — електричкою до Кракова, а там вже — літаком на Нью-Йорк. Хай навіть на одну пересадку більше. Зате, як багато хто в Києві мене запевнював, що з України до Польщі автобусом ненадійно через розклад — на виїзд із країни зараз тисячі машин, через ракетні обстріли та зиму новий сплеск біженців, тому на митниці можуть протримати і п'ять годин, і десять, а то й цілу добу. Зате потягом все набагато швидше, затримки на митниці недовгі — годину-дві.

Я знову задрімав, цього разу аж навіть солодко, тим більше була глибока ніч, навалилася втома від сцен прощання з друзями та містом.

Мене розбудили чийсь гучні чоловічі голоси, шаркіт чобіт і чмихання собак. Центральним проходом вагона йшли військові, попереду них вівчарки. Собаки час від часу зупинялися біля сидінь, голосно чмихаючи і виляючи хвостами, щось винюхували. Військовий давав їм команди. Нічого не виявивши, військові зі собаками йшли далі вагоном. В динаміку було оголошено, що всі пасажери мають підготувати свої документи і ще раз нагадали — без дозволу залишати свої місця заборонено.

Я дістав із кишені куртки свій американський паспорт. Розгорнув його, на першій сторінці моя фотографія, поруч із нею мої ім'я та прізвище, дата народження, у графі національність — Сполучені Штати Америки — а місцем народження вказано Україну. Паспорт був зовсім новеньким, це була моя перша подорож з ним. Там всередині на сторінках було лише дві печатки — польської та української митниць, поставлені два тижні тому, коли я приземлився у Польщі та перетнув кордон України.

— Ваш паспорт, пане, — звернулася до мене молода жінка у військовій формі. Вона говорила беземоційно жорстко, без жодних усмішечок, зовсім не так, як до мене

зверталася українська військова на митниці, коли я в'їжджав до України.

Я простяг їй свій паспорт. Розгорнувши його, митничка обдала мене коротким поглядом, звіривши подоби́зну фотки у паспорті зі мною.

— Де пан Юрій народився? — запитала вона.

— У Києві.

— Маєте подвійне громадянство і український паспорт?

— Ні, — відповів я, не моргнувши оком.

— Це правда?

— Так, чиста правда, — відповів я, зберігаючи спокій, хоча відчув, що в мене все похололо всередині.

— Добре, я зараз перевірю, — сказала вона і вийшла із моїм паспортом.

Відкинувшись на спинку сидіння, я похмуро втупився у стелю. "Так, приїхали".

Я мав український паспорт, дійсний український паспорт. Коли двадцять п'ять років тому я виїжджав з України на ПМП, українського громадянства вже не позбавляли, за бажанням самого емігранта. Український паспорт у мене зберігся, але був старого зразка. Потім я його обновив в Українському консульстві у Нью-Йорку, коли відвозив свого сінка до Києва до батьків дружини в гості. Відтоді я тим українським паспортом не користувався, він лежав вдома серед інших, не таких нагальних, документів. Вирушаючи в цю подорож, я без жодних вагань взяв американський паспорт, знаючи — на всіх митницях, і в Польщі, і в Україні, і в будь-якій країні Європи — у мене з ним проблем не буде. "Юркі́-дуркі́! Як же ти про це не подумав, коли їхав сюди? Адже мені 58 років, а мобілізаційний вік до 60-ти. Адже де-юре я підлягаю мобілізації. Мене як громадянина України (а не лише Америки) цілком правомірно, і навіть зобов'язані, зараз не випустити із країни. Зараз ця військова введе в електронну систему мої дані — ім'я, прізвище, дату народження, подасть запит і отримає відповідь. І гаплик! Мене висадять із потяга і відправлять назад. І вимагатимуть стати на облік у військкоматі. Хіба що буде якась помилка. Але це хто зна".

Я відчував, що світобудова мого життя, яку я зводив так довго і такою сумлінною працею, яка досі здавалась мені міцною і непорушною, руйнується буквально на очах.

"Якщо мене відправлять до Києва, то... я втрачу роботу професора у коледжі, мене звільнять з роботи парамедика, і невідомо що буде з докторською дисертацією. Все коту під хвіст! Ось до чого може призвести одна похибка, один непродуманий рух. І що ж я робитиму в Києві? Без речей, без праці? Чим там займуся? Як жити? Кретине! Чому ти не подумав про заздальгідь, вирушаючи до Києва під час війни?!"

Ззовні, однак, я намагався зберігати спокій. Вп'явся очима на підвішений до стелі вагона великий екран, де реклама українського національного одягу змінювалася роликами з інструкціями, які заходи повинен вжити громадянин України, котрий опинився на окупованій території, особливо в тому випадку, коли ворог змушує його взяти в руки зброю і воювати проти своїх. І яке покарання чекає за зраду Батьківщини.

"Овва, жарти закінчилися, все починається насправжки. Тепер війна сама вирішить, що робити зі мною. Тепер мій вибір стає обмеженим, — опинившись *"по сей*

бік", я став частиною цієї війни, а не вільним мандрівником. Питиму з однієї чаші з усіма. Не біда. Поїду до Тараса чи Андрія. Спершу поселюся в них, поки дружина з Америки не надішле гроші, щоб винайняти квартиру. Чим же я займуся? Піду до неї, до чорнобрової? Так, до неї. Вона ж не хотіла розлуки зі мною, хотіла, аби ця казка тривала вічно, а коли я вранці відходив від неї, рюмсала в коридорі. От я й повернувся, люба! Витри сльози, казка продовжується. Якщо не заперечуєш, можу оселитись і в тебе. До речі, ти обіцяла зробити мені для проби кілька лекцій онлайн зі студентами Могилянки Чудово! Я прочитаю їм лекції на найвищому рівні, як зможу — двома мовами — українською та англійською. Часу тепер в мене буде вдосталь, два роки, поки не стукне 60. А якщо мене заGREбуть на фронт, то багато питань відпадуть самі собою".

Час вимучено тягнувся. Розмірковуючи про всю цю безглузду ситуацію, в якій я опинився, гніваючись і на себе за свою дурість, і на тую жорстку жінку у військовій формі, котра зараз перевіряє мої документи, несподівано сам для себе я відчув, що... незважаючи на приступ малодушності, що наринув на мене, мене одночасно переповнює і якась дивовижна радість. Радість через те, що в мене зараз з'являється рідкісний шанс зробити щось украй важливе та потрібне. Життя кидає мені виклик. І я повинен цей виклик прийняти. Все інше — викладання у нью-йоркському коледжі, дисертація — все це, може, і є важливими компонентами звичного життя, але перед цією війною все тьмяніє і відступає на задній план.

"Так, це шанс, виклик. Я мушу все кинути чи принаймні відкласти на деякий час, залишитися в Україні і піти працювати парамедиком на фронт. Так як мій колега Льова, — все залишив і зараз у Краматорську, керує там відділенням парамедиків, рятуючи поранених. Я мав би з ним зв'язатися і поїхати до нього."

Мені вже вважалося — так, у моєму житті зараз відбувається корінний перелом, в мені народжується нова людина, справжня, піднімається якась непереборна сила життя і долі, змітаючи зі свого шляху все дріб'язкове та другорядне.

— Ось ваш паспорт, пане Юрію, — переді мною стояла та ж сама молода митничка у військовій формі, простягаючи мені мій американський паспорт. У її голосі звучали вже інші, добродушніші нотки, а в погляді гарних очей з'явилася привітність. — На все добре вам, пане Юрію, — і вона пішла до іншого чоловіка, за кілька рядів попереду мене.

Кількома великими ковтками я видудлив усю воду з пляшки. Потім, розгорнувши паспорт, побачив на одній зі сторінок прямокутничок свіжого штампу. "Все гаразд, випустили. Незрозуміло чому, але випустили. Мабуть, електронна система дала збій. Або ж, вводячи мої дані, вона зробила помилку. Не має значення, чому. Важливо те, що я їду додому до Нью-Йорку. Фу-ух!" Я глибоко видихнув, знову відкинувшись на спинку сидіння.

Потяг довго стояв. Митники у військовій формі вивели з вагону двох чоловіків середнього віку. Подивившись у вікно, я невдовзі побачив цих чоловіків на платформі, що прямували в супроводі військового з автоматом до якоїсь будівлі. Ясно, що з ними розбиратимуться та з'ясовуватимуть, чи мають вони законне право зараз покидати

Україну, а якщо ні, то їх відправлять назад.

А я їду додому. У Нью-Йорк. Я тут був лише гостем. Допомогатиму їм із Америки грошима. І приїду на *перемогу* — їсти борщ зі сметаною. Цього достатньо. Це не моя війна.

Знову вагоном проходили військові із вівчарками. Знову ходили митники. На екрані монітора нескінченно повторювалася одна і та ж реклама українського національного одягу, що змінювалася інструкціями, як поводитися, опинившись під окупацією, і що робити, якщо ворог вимагатиме, аби ти взяв у руки зброю проти своїх.

Нарешті, пролунало повідомлення, що митницю завершено, і потяг ось-ось вирушить. Хоча кінцевий час прибуття до Перемишля залишався невідомим. За словами провідника, перед нами туди щойно прибув інший потяг із України, теж зі запізненням, тож спочатку обслуговуватимуть його.

Пасажири вже почали перейматися. Все явно затягувалося. Хоч із довгими частими зупинками, але ми все ж таки доїхали до польського вокзалу, та з вагонів нікого не випускали. Виходить, що двогодинна затримка при перевірці документів розтягнулася аж на чотири години через плутанину з поїздами. На носі вже п'ята година, а ми, як і раніше, сиділи в зачинених вагонах.

У деяких пасажирів почали здавати нерви. Справа в тому, що практично для всіх пасажирів у цьому потязі Перемишль був місцем пересадки, транзитним пунктом. Звідси всі рушали далі — всією Польщею, до Чехії, Німеччини, всією Європою, хто куди. Зрозуміло, що у більшості пасажирів були заздалегідь куплені квитки на автобуси, електрички, потяги з Перемишля до Кракова, Варшави, Праги, щоби там пересідати на поїзди та літаки і мчати далі. А тут — будь ласка! — затримка на цілих п'ять годин! Потяги та літаки не чекатимуть.

Врешті решт, пішла чутка, що першими випускатимуть пасажирів із передніх вагонів. Тому пасажири із задніх вагонів стали прориватися наперед, аби якнайшвидше вибратися, як тільки відчинять двері. Усі проходи заповнились хутко. Люди почали сваритися і скандалити.

Жінка середнього віку проштовхувала вперед по проході свою чималеньку валізу і кричала: "Пропустіть мене вперед! Чи ви не розумієте? В мене квиток на потяг до Праги. Я спізнюся на електричку. Я зі самого Херсона, ви розумієте? Я там була під бомбами та ракетами, мій будинок зруйновано, і мені ніде жити, розумієте?! Якщо я запізнюся і пропаде квиток, то в мене нема грошей на новий квиток. Я тоді прийду у відділення польської поліції, сяду на землю перед їхнім відділком, і нехай роблять зі мною, що хочуть, хай відправляють мене куди завгодно за свої гроші. Ви тут, у Західній Україні, живете, як у Христа за пазухою, я побула у Львові з тиждень, бачила, як ви живете. У вас все є — і ресторани, і магазини, *зовсім зажерлися!*"

— *Агій, тихіше, жіночко.* Хто ж вам заважає жити, як у Львові? Ви хоч знаєте про те, що Львів прийняв півмільйона біженців зі сходу країни? *Якого милого* ви вважаєте, — всі вам щось винні!? Вам ніхто нічого не винен, розумієте? І не сійте тут *ворожнечу!* — присоромила її інша жінка, демонстративно поставивши перед нею свою валізу,

перегородивши їй прохід. — Я теж спізнююся на літак. Вже спізнилася. Тепер через те я маю всім очі видряпати? То ж вас уперед я, аж ніяк, не пропущу, з принципу. Стійте і чекайте, як ми всі!

— Ви з Херсону, а я з Донбасу, нас вирвало з рідного дому ще з п'ятнадцятого року, досі не можемо осісти і жити по-людськи. Ось їдемо знову, ще й з двома дітьми, — зі сидіння втрутилася у розмову ще одна жінка. Поруч із нею на сидінні спала дівчинка-підліток, перехилившись зі свого крісла на мамині коліна.

До отого всього загального роздратування і пересварок долучався сильний кашель і нежить від натовпу пасажирів, що приперлися із інших вагонів зі своїми валізами та торбами.

Безумовно, часті відімкнення електрики, що призводило до відсутності у будинках гарячої води та опалення взимку, не проминали для жителів України безслідно, все позначилося на їхньому здоров'ї. Плюс переїзди, довгі очікування на засніжених платформах чи автобусних станціях, з подувом зимового вітру. Тому не дивно, що серед пасажирів було чимало застуджених.

В динаміку оголосили, що можна виходити, і весь натовп повалив до дверей. Нарешті!

Біля будівлі польської митниці одразу ж виникла стихійна черга, що була більше подібна на облогу будівлі. Жінки з дітьми, валізами та торбами намагалися прорватись у ту невелику будівлю, аби польські митники чимскоріше просвітили їхній багаж і поставили печатки в їхні паспорти.

Я теж стояв у цьому розлюченому, відчайдушному, втомленому — нещасливому — натовпі людей, зірваних війною зі своїх насиджених місць — зі своїх осель, вирваних із коренем зі звичного рідного побуту, та кинутих напризволяще невідомо куди, і як надовго.

Я подумав про те, що зараз на Заході обговорюють, як притягнути до кримінальної відповідальності Путіна та його свиту за цей злочин, за цю війну. Висловлюються юристи-правознавці з досвідом, котрі брали участь в інших міжнародних судах, включаючи Гаазький, де розглядалися військові злочини того чи іншого правителя — колишнього диктатора Руанди чи Сербії, тощо. У зв'язку з цим часто посилаються і на Нюрнберзький процес та винесені вироки нацистським бонзам — через повішання або ж засудження до різних термінів у в'язниці, включаючи довічний.

Так, треба обов'язково притягнути Путіна до суду, засудити його з групою кремлівських одностудців до смерті через повішання. Чи посадити на електричний стілець. Можна і втопити. Чи ввести смертельну дозу отрути.

Але невже таким чином буде відновлено справедливість? Не. я серйозно? Невже смерть жменьки кримінальних упирів, моральних потвор, нелюдів спокутає страждання десятків мільйонів невинних людей, страждання цілого народу?

Разом з усіма я повільно просувався до дверей митниці. Мої ноги замерзли, розболілася голова. Мій потяг із Перемишля до Кракова відійшов годину тому, і я не знав, чи вдасться взяти квиток на інший, і чи встигну на літак.

***

Мені пофортунило ще раз. Приміський потяг на Краків відходив через п'ятнадцять хвилин. Шанс устигнути на літак все ще був. Взявши квиток онлайн, я піднявся у вагон і сів на вільне місце. Потяг рушив у дорогу, у вікнах проминали пагорби та ліси засніженої східної Польщі.

Я часто зиркав на годинник. Часу було катма, а в Кракові ще треба було від залізничного вокзалу добратися до аеропорту. "Візьму таксі. А раптом встигну. У порівнянні з тим, що зі мною могло притрафитися сьогодні вночі на митниці, все інше дрібниці. У крайньому разі, якщо запізнюся на літак, зупинюся у Кракові в готелі, придбаю новий квиток і полечу до Нью-Йорку іншим рейсом. Адже я міг зараз їхати не до Кракова, а потім до мирного веселого Нью-Йорку, а а до військового суворого Києва, і вже не на два тижні, а на цілих два роки, до Києва, де нема ні світла, ні зв'язку, зате є ракетні обстріли і постійне очікування нової ворожої навали".

Думки про те, що трапилося декілька годин тому на митниці, зараз викликали в мене і радість, що я так безпечно "*вистрибнув*", але водночас і сильне згіршення, навіть сором. Я вже збагнув, що тепер, після цього випадку, не зможу жити так, ніби нічого в моєму житті не трапилося.

Ну і дідько з ним! Треба жити, як всі нормальні люди. Працювати над дисертацією, викладати у коледжі, підробляти парамедиком. В мене сім'я. Дружина та син. Не можна через якусь випадкову безглузду помилку чи хвилину забаганку все зламати, піддати свою сім'ю злим випробуванням. До речі, нам із дружиною потрібно оплачувати навчання сина у коледжі і виплачувати борг на недавно придбаний будинок. Ще ми збиралися прикупити друге авто, бо одного на трьох осіб явно не вистачає, та ще й моя "Тойота" вже старенька, колеса ледь-ледь крутяться.

В мене виникло відчуття повного роздвоєння особистості, наче дві різні іпостасі борються за мене, чи то пак, вимагають від мене вибору, чекають, на чий бік я стану, і рішення потрібно приймати вже, акурат сьогодні, зараз. Часу обмаль.

***

Вийшовши із таксі та розрахувавшись із балакучим польським водієм, котрий під час руху тільки те й робив, що повторював "*Путін к-курва!*", а все інше я заледве що розумів, я витяг із багажника машини свою валізу і попрямував до вже знайомої будівлі міжнародного Краківського аеропорту.

До відправлення літака залишалася майже година. Вері гуд! Встигаю і зареєструватися, і пройти митницю. Хоча, розслаблятися не варто, все потрібно робити швидко. За висувну ручку, я волік за собою валізу, колесики якої створювали неабиякий шум, досить неприємний.

Ось і знайома автобусна зупинка. Два тижні тому я тут сідав до автобуса, що віз мене до Києва. Нині тут не було жодної душі.

Так само, як і два тижні тому, сипав мокрий сніг, асфальт всуціль був покритий сірувато-бурими горбиками снігової юхи. Таксі проїжджали повз, із-під їхніх коліс вибризували віяла брудного снігу.

Підійшовши до зупинки, аби сховатись під дашком від снігу та дощу, я поставив валізу по вертикалі, витяг із кишені мобільний телефон. Знайшов потрібний номер.

— Льово, привіт! Це я.

— Привіт, — почув я знайомий голос.

— Чи не розбудив?

— Бро, ти що, жартуєш? В нас день, тільки початок п'ятої. Ще ясно, — відповів він.

Як я вже згадував раніше, Льова був моїм колегою, ми з ним разом працювали у Нью-Йорку в одній фірмі парамедиків. Це той самий Льова, колишній киянин, котрий колись, покидаючи Україну, в аеропорту розвернувся і плюнув у бік Києва, зі всією зневагою, накопиченою у душі, до міста, де народився і виріс. І до України, загалом. Той самий Льова зараз, через тридцять років, приїхав до України, залишивши у Нью-Йорку і сім'ю, і роботу, щоби працювати парамедиком на Донбасі.

Між іншим, у Нью-Йорку ми з ним практично не спілкувалися. Він мені здавався вкрай нецікавим і з прихованим дном. Вперше ми з ним порозмовляли задушевно тільки в останній день, перед його від'їздом в Україну, коли я довідався, що він відлітає, взявши на фірмі відпустку за свій рахунок на три місяці. Свій вчинок він мені тоді пояснив так: *"Ця війна несправедлива, так не повинно бути. Таку несправедливість не можна допустити. Крапка"*. Потім, вже після його від'їзду в Україну, я зазирнув на його сторінку Фейсбуку, за постами та світлинами допетрав, що він релігійний єврей, у Нью-Йорку ходив у синагогу, часто зустрічався з якимись ребе, брав участь у релігійних заходах громади. Словом, справжній іудей. Хоча на роботі він свою релігійність нічим не проявляв, хіба що носив дуже густу рудаву бороду, а під шапочкою медбрата, яку зрідка знімав під час зміни, носив ярмулку.

Напередодні його від'їзду в Україну ми обмінялися номерами телефонів. Іноді я з ним зв'язувався із Нью-Йорку, щоб розвідати, як і що там. Коли він бував вільним, то розповідав мені про своє повсякденне життя-буття і про війну на Донбасі, якою вона там є, адже, наскільки я тепер втямив, війна скрізь різна.

— Як справи, Юро? — запитав Льова. Його голос звучав так чисто, наче він стояв поруч зі мною.

— Все, як зазвичай. Все ок. Що там у вас?

— Спекотно, бро, дуже спекотно. Тут, на Донбасі, справжня війна, гадай, третя світова! Багато загиблих з нашого боку та багато поранених. Ті, в котрих легші поранення, залишаються в нас, у Краматорську, їх лікують тут. А важких ми відвозимо до Дніпра. Тут *жерсть*, бро, справжнє пекло.

— Вам потрібні парамедики?

— Так, звичайно. Потрібні і військові, і поліція, і парамедики, і волонтери — все одразу. Чому ти запитуєш?

— Я зараз в Україні. Чи то пак, у Польщі, у Кракові. На вокзалі.

— Ти серйозно?

— Так, цілком. Візьмеш мене до себе у відділ на декілька місяців?

— Звісно, що візьму. Юро, ти добре подумав?

— Так.

— Окей. Тоді давай одразу ж поговоримо щодо грошей, аби потім не було непорозумінь. Дивись, тут нам платить благодійний американський фонд, стосовно грошей тако-сяко виходить майже стільки ж, скільки нам платять у Нью-Йорку, ну може, на дешицю менше. Тебе таке влаштує?

Я хмикнув, — не очікував, що мені навіть платитимуть, і майже стільки ж, як і в Нью-Йорку.

— Влаштовує. Більше того.

Ми домовилися, що він мене зустріне на вокзалі у Дніпрі.

Попрощавшись, я неквапом пішов до будівлі аеропорту. Я відчував неймовірне полегшення, ніби звільнився від якихось важких кайданів. Вмить пошкодував, що не прихопив зі собою в цю поїздку свою уніформу парамедика, рукавиці, ножиці та стетоскоп. "Жаль, там все це могло би знадобитися".

Чомусь згадав Максимка, — може, стріну його там? Шляхи Господні незвідані...

Потім, вмостившись за столиком у затишному теплому кафе аеропорту, я витяг мобільник і зателефонував дружині у Нью-Йорк.

— Привіт. Як справи?

— Юрчику, ти? У нас все нормально. Готуємось тебе зустрічати. Як у тебе там? Все гаразд? Ти зараз в аеропорту? Чекаєш на свій відліт? Добре. Я побачила у комп'ютері, що відправлення твого літака за розкладом. Ти там не замерз? Я чую по голосу, що в тебе нежить.

— Ні, я цілком здоровий.

Я не знав, як сповістити дружині новину, від якої вона аж ніяк не буде в захваті. А ще мені зараз дошкуляло почуття провини за непотрібну зраду їй.

— В мене для тебе не дуже добра новина, — я перервав дружину, врешті-решт, наважившись повідомити їй головне.

Вона відразу ж примовкла. Її внутрішня напруга вмить передалась і мені. Ми довго жили разом, встигли вивчити один одного до йоти.

— Одним словом, я залишаюся тут. Ненадовго, на декілька місяців. Так вийшло. Розумієш, мені зателефонував Льова... Пам'ятаєш парамедика, із котрим я колись працював, і котрий поїхав до України? Я тобі про нього розповідав, чи не? Так ось, він працює зараз у Дніпрі, якийсь благодійний американський фонд платить їм божевільні гроші. Він запитав, чи я не хочу... Загалом, я й погодився...

— А як же твоя робота? Навчання? Ми?

Я не знав, що їй відповісти.

— Це небезпечно? — запитала вона після довгої мовчанки.

— Аж ніяк. Це ж не на Донбасі, а в Дніпрі. Там тихо, — збрехав я.

— Ти мені правду кажеш?

— Цілковито! *Щоб я здох!*

— Я знала, що все закінчиться тим, — вимовила вона тихо.

Я усвідомив, що вона плаче.

Там, у Нью-Йорку, акурат світанок. Там зараз тепло, хоч і зима. Вже віддавна зими у Нью-Йорку теплі і м'які. Не зрівняти з цією зимою в Україні.

Епілог

Відтоді минуло два місяці.

В бою під Бахмутом Максимко був контужений вибухом. (Помилково, його загін накрила своя ж артилерія, під час війни таке часто-густо трапляється). На щастя, контузія в нього виявилася не важкою. Відновившись, він повернувся на передову.

Андрію поки-що так і не вдалося влаштуватися до прес-центру у штабі, аби бути чим поближче до сина. Він із Людою, як і раніше, в Києві, — у маєті, шукає, де себе застосувати.

А ось у житті Тараса і Наталки відбулася значна подія, — їхній молодший двадцятирічний син облишив навчання у коледжі в Берліні і приїхав до Києва. З'явився до батьків, як сніг на голову. Став на облік у військкоматі та вже отримав повістку на медкомісію. Зрозуміло, що Тарас і Наталка цілком розгублені. Чи то пак, у щоці.

Я працюю військовим медиком у підрозділі Льови, як його в нас величають, "Льови-Іудея". Щоранку перед початком зміни, зачинившись у маленькій кімнатці, Льова надягає тфілін і творить молитву. На його тверде переконання, зі всіх народів тільки євреї можуть по-справжньому осягнути те, крізь що сьогодні проходять українці. Тому на євреях у цій війні лежить особливий обов'язок. І якщо якийсь там єврей цього не розуміє, не здатен сьогодні відчути себе у шкірі українця і для нього *"не все так однозначно"*, то такий єврей остання нікчема, *мудак*.

Ще й досі зима. Тут страшна лютнева холоднеча! Розпука та жахіття війни в тилу жодним чином не порівняти з тим, що відбувається тут, на фронті.

Але Київ стоїть.

І Бахмут стоїть — *як неприступна фортеця*.

Березень, 2023 рік.